

UNIWERSYTET ŁÓDZKI
INSTYTUT ZAGOSPODAROWANIA ŚRODOWISKA
I POLITYKI PRZESTRZENNEJ

SPACE – SOCIETY – ECONOMY

N° 29/2019

SPACE – SOCIETY – ECONOMY · 29 · 2019

Uniwersytet Łódzki

**Instytut Zagospodarowania Środowiska
i Polityki Przestrzennej**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

SPACE – SOCIETY – ECONOMY · 29 · 2019

Uniwersytet Łódzki
Instytut Zagospodarowania Środowiska
i Polityki Przestrzennej

pod redakcją
Stanisława Mordwy

WYDZIAŁ NAUK GEOGRAFICZNYCH
UNIwersytet ŁÓDZKI

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
ŁÓDŹ 2019

RADA WYDAWNICZA

Agnieszka Rochmińska (redaktor naczelny), *Bartosz Bartosiewicz* (sekretarz)
Justyna Danielewicz, Lidia Groeger, Stanisław Mordwa

RADA REDAKCYJNA

Tomasz Kaczmarek (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polska)
Anna Karwińska (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska)
Viktor Květoň (Charles University in Prague, Czechy)
Piotr Lityński (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska)
Maryana Melnyk (Institute of Regional Research, National Academy of Kyiv, Ukraina)
Kostyantyn Mezentsev (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraina)
Gábor Pirisi (University of Pécs, Węgry)
Piotr Rosik (IGiPZ, Polska Akademia Nauk Warszawa, Polska)
Tadeusz Siwek (University of Ostrava, Czechy)
Jan A. Wendt (Uniwersytet Gdański, Polska)
Jernej Zupančič (University of Ljubljana, Słowenia)

REDAKCJA NAUKOWA

Stanisław Mordwa

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Smyczek

KOREKTA I SKŁAD KOMPUTEROWY

Aleksandra Retkiewicz

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Nowak

Publikacja recenzowana w systemie *double blind review*

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Wydział Nauk Geograficznych

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09947.20.0.C

Ark. druk. 4,375

ISSN 1733-3180
e-ISSN 2451-3547

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

1. Przemiany w zagospodarowaniu terenów popegeerowskich województwa łódzkiego – studium przypadku (<i>Paulina KURZYK</i>).....	7
1.1. Wprowadzenie.....	8
1.2. Przemiany zachodzące na obszarach popegeerowskich w świetle literatury – przykłady.....	10
1.3. Rozmieszczenie i specjalizacja PGR-ów w województwie łódzkim.....	12
1.4. Uwarunkowania instytucjonalne przejmowania mienia popegeerowskiego.....	13
1.5. Przekształcenia własnościowe oraz w zagospodarowaniu PGR – studia przypadków.....	14
1.5.1. Przekształcenia własnościowe.....	14
1.5.2. Przekształcenia w zagospodarowaniu terenów popegeerowskich.....	16
1.6. Podsumowanie.....	22
2. Walory przyrodnicze i zagospodarowanie turystyczne wydm śródlądowych na przykładzie regionu łódzkiego (<i>Elżbieta KOBOJEK, Sławomir KOBOJEK</i>)	25
2.1. Wprowadzenie.....	26
2.2. Teren i metody badań.....	28
2.3. Walory turystyczne i rekreacyjne wydm śródlądowych.....	30
2.4. Elementy zagospodarowania wydm śródlądowych dla potrzeb turystycznych	37
2.5. Podsumowanie.....	42
3. Starzenie się ludności w polskich miastach (<i>Anna JANISZEWSKA</i>).....	45
3.1. Wprowadzenie.....	46
3.2. Metodologia badania.....	47
3.3. Terytorialne zróżnicowanie sieci miast w Polsce.....	50
3.4. Poziom, dynamika i przestrzenne zróżnicowanie starzenia się w polskich miastach.....	54
3.4.1. Starzenie się mieszkańców małych miast.....	54
3.4.2. Starzenie się mieszkańców średnich miast.....	60
3.4.3. Starzenie się mieszkańców dużych miast.....	63
3.5. Podsumowanie.....	66

Paulina KURZYK

PRZEMIANY W ZAGOSPODAROWANIU TERENÓW POPEGEEROWSKICH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO – STUDIUM PRZYPADKU

Mgr Paulina Kurzyk – *Uniwersytet Łódzki*

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej

Zakład Zagospodarowania Środowiska

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: paulina.kurzyk@geo.uni.lodz.pl

1

ZARYS TREŚCI: Koniec ubiegłego stulecia to dla Polski okres szeroko rozumianych przemian ekonomiczno-społecznych. Wprowadziły one nowe regulacje prawne dotyczące m.in. rolnictwa, które przez niemal 40 lat podzielone było na sferę prywatną i państwową. Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) były reprezentantem wprowadzonego ustroju socjalistycznego w aspekcie gospodarowania terenami wiejskim. W wyniku zmian dokonanych po 1989 roku a także przyczyn obiektywnych (jak np. zły lokalizacji w stosunku do bazy surowcowej) i subiektywnych (związanych ze złym lub biernym zarządzaniem) uległy one likwidacji. Głównym celem artykułu jest ukazanie przemian w zagospodarowaniu obszarów rolnictwa państwowego w województwie łódzkim opierając się na studium przypadku. Artykuł obrazuje ponadto, rozmieszczenie i specjalizację PGRów, tym samym stanowi pierwszą, całościową identyfikację tych jednostek w badanym województwie. Metody badawcze, które użyto w pracy pozwoliły na dogłębne spojrzenie na poruszany problem. W znaczącej części analiza oparta jest o inwentaryzację terenową oraz wywiady swobodne prowadzone na wybranych obszarach. Niezbędnym materiałem badawczym okazały się dokumenty, które pozyskano z archiwum Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa (KOWR, niegdyś, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, AWRSP). W świetle przeprowadzonych badań wykazano iż niemal 50% zasobu przejętego z terenów popegeerowskich z województwa łódzkiego, zostało trwale rozdysponowane (głównie poprzez sprzedaż). Przemiany, które zidentyfikowano mają bardziej charakter odnowy i adaptacji do funkcji wcześniej istniejących na tych obszarach.

SŁOWA KLUCZOWE: Przemiany w zagospodarowaniu, przemiany własnościowe, Państwowe Gospodarstwa Rolne, województwo łódzkie, tereny popegeerowskie, rolnictwo państwowe.

CHANGES IN THE DEVELOPMENT OF POST-STATE AGRICULTURAL FARM IN THE LODZ VOIVODESHIP – CASE STUDY

ABSTRACT: In Poland, the end of the twentieth century was the time of socio-economic transformations. It brought into new regulations in law connected with agriculture, which was divided into private and state sphere for over 40 years. Former state farms, called Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR), were represented introduced socialist system in the aspect of the management of rural areas. As a result of changes made after 1989, objective reasons (such as Bad location in relation to the raw material base) and subjective reasons (related to bad or passive management), they were liquidated. The main purpose of the article is to show how to allocate and change in the development of areas of state agriculture in the Lodz region based on a case study. The article also illustrates the distribution and specialization of State-Agricultural Farms, thus it constitutes the first, comprehensive identification of these units in the examined voivodeship. Research methods that were used in the work allowed for an in-depth look at the problem raised. To a large extent, the analysis is based on field inventory and free interviews conducted in selected areas. The necessary research material turned out to be documents that were obtained from the archives of the National Center for Agricultural Support. In the light of the conducted research, it was shown that almost 50% of the resources taken over from former state-owned farms from the Lodz Voivodeship were permanently allocated (mainly through sales). The transformations that have been identified are more of a renewal and adaptation to the functions previously existing in these areas.

KEYWORDS: Changes in development, ownership changes, State Agricultural Farms, Lodz Voivodeship, former state farms, state agriculture.

1.1. Wprowadzenie

Na terenie, który aktualnie mieści się w granicach administracyjnych województwa łódzkiego, funkcjonowało 38 gospodarstw państwowych, różniących się wielkością, zagospodarowaniem oraz specyfiką funkcjonowania. W chwili likwidacji, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP) przejęła z obszaru województwa łódzkiego 38 349 ha po byłych Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR). Miały być to kombinaty odpowiedzialne za produkcję wysoko wykwalifikowanego materiału nasiennego i zarodowego, upowszechniające postęp techniczny i agrotechniczny. Gospodarstwa funkcjonowały przez blisko 40 lat, wpisując się zarówno w stosunki ekonomiczno-przestrzenne, jak i społeczne na terenie całego kraju, szczególnie na obszarach Polski północnej (obecne województwo pomorskie, zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie) i północno-zachodniej (województwo wielkopolskie, lubuskie). W okresie PRL-u, PGR-y pełniły szereg ważnych funkcji gospodarczych oraz znacząco oddziaływały na społeczeństwo. W wyniku przemian ustrojowych, zachodzących w latach 80. i 90. XX wieku w Polsce, doszło do zmiany systemu socjalistycznego na kapitalistyczny. Tym samym większość zakładów państwowych przestało funkcjonować lub zostało sprywatyzowane.

Głównym celem artykułu jest ukazanie przemian własnościowych oraz w zagospodarowaniu obszarów popegeerowskich. Badania pozwoliły na analizę procesu prywatyzacji PGR-ów, rozpoczynającego się od etapu ich likwidacji aż do stanu obecnego. Szczegółowemu badaniu poddano trzy gospodarstwa: PGR w Białaczowie (zakład w Białaczowie, Januszewicach i Zameczku), PGR w Ligocie (zakład w Ligocie i Krześlowie) oraz PGR w Kobierzycku (zakład w Kobierzycku i Inczewie). Łącznie przebadano siedem zakładów obejmujących w przeszłości ponad 3 tys. ha. Zostały one wybrane uwzględniając możliwości dostępu do najrzetelniejszych i najbardziej szczegółowych danych i informacji. Dodatkowo jednostki te, to gospodarstwa o tym samym profilu produkcyjnym – roślinno-zwierzęcym, stąd też spojrzenie na specyfikę ich rozdysonowania oraz zagospodarowania pozwoliło na wskazanie charakterystycznych cech dla tej grupy. Podczas pracy nad artykułem bazowano na materiale zgromadzonym podczas badań terenowych – inwentaryzacji terenowej, wywiadach swobodnych z dawnymi pracownikami PGR oraz kierownikiem Łódzkiego Oddziału Terenowego Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa (KOWR). Dodatkowo istotnym materiałem okazały się dokumenty archiwalne pochodzące z zasobu KOWR w Łodzi, urzędów gmin, a także literatura przedmiotu.

Pracę nad artykułem podjęto, ponieważ jak wcześniej wspomniano, PGR-y pełniły szereg różnych funkcji, stąd też w chwili upadku komunizmu w Polsce ich likwidacja doprowadziła do zmian w strukturze społecznej, własnościowej i funkcjonalnej w miejscach, gdzie działały, w szczególności na obszarach wiejskich. W latach 1986–1990, a więc niemal na końcu funkcjonowania, blisko 19% krajowych użytków rolnych należało jeszcze do PGR-ów, ponadto jednostki te odpowiadały w tym czasie za 21% produkcji towarowej kraju (Zgliński 1997). Stąd też obszary te warte są uwagi, zwłaszcza w kontekście ich aktualnego wykorzystania i funkcjonowania. Wcześniejsze badania, dotyczące obszarów popegeerowskich w opisywanym regionie, odnosiły się przede wszystkim do sfery społecznej i przemian zachodzących wśród lokalnych społeczności (Suliborski, Kulawiak 2017). Natomiast poniższa praca pokazuje przemiany własnościowe oraz organizacyjne w wybranych jednostkach, które działały w aktualnych granicach województwa łódzkiego (*case study*). Ponadto w artykule zidentyfikowano wszystkie główne jednostki PGR-ów w województwie, ukazując także ich uproszczoną strukturę organizacyjną, wcześniej niezbraną w całość.

Tematyka obszarów popegeerowskich w literaturze była poruszana jeszcze w chwili funkcjonowania tych jednostek, tzn. w okresie PRL-u. Prace te dotyczyły przede wszystkim rozwoju organizacyjno-ekonomicznego (Cholewa, Ostrowski 1976) oraz heterogeniczności przestrzennej tych jednostek (Dramowicz 1986). W tym miejscu należy także wspomnieć opracowania K. Gawłowskiego (1985, 1998), które obrazują etapy tworzenia sektora rolnictwa państwowego w Polsce oraz zmiany, jakie zachodziły w nim podczas funkcjonowania gospodarstw.

Po upadku komunizmu, liczba opracowań dotycząca tematyki popegeerowskiej zdecydowanie wzrosła. Problemami tymi zajmowali się badacze reprezentujący różne dziedziny naukowe, m.in. ekonomiści, socjologowie i przede wszystkim geografowie. Pierwsza grupa skupiła się głównie na ocenie wyników ekonomicznych osiągniętych przez gospodarstwa w świetle funkcjonowania i działań podejmowanych przez AWRSP (m.in. Bryl, Deryło 1998; Zapotoczna 2005). Problemy społeczne wynikające z likwidacji PGR-ów dotyczyły przede wszystkim zmian warunków życia byłych pracowników gospodarstw oraz roli tej grupy społecznej na nowym rynku pracy. Za ważniejsze opracowania dotyczące tej sfery uznać należy prace stworzone m.in. przez U. Kaczmarek (1999), E. Psyk-Piotrowską (1996, 1998, 2004) czy J. Berndt-Kostyrzewską (1999). Z opracowań geografów, zwracających uwagę na kierunki zmian w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, wynikających z przekształceń własnościowych czy restrukturyzacyjnych, warto przytoczyć tu prace np. R. Rudnickiego (2001) lub B. Głębockiego (1998).

Według A. Suliborskiego i A. Kulawiak (2017), w ostatnim czasie liczba publikacji o tematyce popegeerowskiej wyraźnie spadła, co wynika z wyczerpania się tejże tematyki w ujęciu makroskalowym oraz z trudności w podejmowaniu badań o charakterze mikroskalowym (*case study*). Słowa te, jak i wcześniej wspomniane przesłanki, stały się punktem wyjścia do przeprowadzenia poniższych badań.

1.2. Przemiany zachodzące na obszarach popegeerowskich w świetle literatury – przykłady

Ubiegły wiek w historii Polski to okres ciągłych przemian administracyjnych, gospodarczych, społecznych oraz przestrzennych. Wszystkie te zmiany to skondensowany proces, który doprowadził do uwolnienia kraju spod reżimu socjalistycznego i utrwalenia kapitalizmu. Koniec lat 80. ubiegłego wieku to okres daleko idących transformacji systemowych (Szuman 1999). Okres ten wprowadził znaczącą liberalizację regulacji makroekonomicznych, które dotknęły również polskie rolnictwo (Balcerowicz, Gelb 1995). Przez blisko 40 lat funkcjonowało ono w dualistycznym złączeniu własności prywatnej i państwowej, opartym na gospodarstwach indywidualnych i PGR-ach.

Zagadnienia przemian PGR-ów były wielokrotnie poruszane przez badaczy, zarówno od strony przemian społecznych (Psyk-Piotrowska 2004), przestrzennych (Zgliński 2003), krajobrazowych (Kijowska, Kijowski, Rączkowski 2011), administracyjnych, w tym także własnościowych (Dzun 1991, 2004; Spsychalski 1999).

Praca E. Psyk-Piotrowskiej (2004) omawia społeczne następstwa przeobrażeń mienia popegeerowskiego. Według autorki waga i specyfika problemów społecznych występujących na terenach popegeerowskich związana jest z przemianami, które wymagają nie tylko dokładnego poznania, ale i omówienia systemowych

rozwiązań. W pracy wykazano, iż likwidacja PGR-ów doprowadziła do usunięcia jednej z grup społeczno-zawodowych, czyli pracowników PGR-ów. Według E. Psyk-Piotrowskiej, wytworzona mentalność i postawy bierności, charakterystyczne dla okresu socjalizmu, stały się głównym powodem trudności adaptacyjnych do nowych struktur społeczno-zawodowych.

Problemy przestrzenne poruszane przez W. Zglińskiego (2003), dotyczą głównie obszarów popegeerowskich leżących w północnych i północno-zachodnich częściach kraju. Autor skupił się głównie na poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów popegeerowskich oraz wpływie na przemiany struktury agrarnej. W świetle przeprowadzonych badań stwierdził, że były gospodarstwa państwowe, znajdujące się na obszarze północnym, mają największą szansę na poprawę struktury obszarowej rolnictwa oraz gospodarstw wielkoobszarowych. Stwierdził także, że tereny te potrzebują naprawy infrastruktury komunalnej, która została zdekapitalizowana w związku z upadkiem systemu socjalistycznego. Wskazał również na brak zainteresowania mieniem popegeerowskim wśród lokalnych rolników, tym samym stwierdzając, że na 80–85% gruntów po byłych PGR-ach powstaną gospodarstwa wielkoobszarowe, najpierw dzierżawione, a potem wykupione, których powierzchnia przekraczać będzie 100 ha.

W wyniku likwidacji rolnictwa państwowego, doszło także do przemian w sferze krajobrazowej. Badania o takim charakterze przeprowadzono na obszarach Polski Północnej. Przekształcenia te wynikają głównie z braku użytkowania ziemi, która nie znalazła swoich nowych właścicieli. Pola, które pozostawały bez zagospodarowania przerodziły się w nieużytki. Zatarły się granice między nimi, tym samym zmieniły się układy przestrzenne. Przeobrażeniom uległa także zabudowa gospodarcza, stworzona na potrzeby funkcjonowania PGR-ów. W większości obiekty te popadły w ruinę lub zostały wyburzone (Kijowska, Kijowski, Rączkowski 2011). Warto także zaznaczyć, że budownictwo jeszcze w trakcie tworzenia wspólnot pegeerowskich, znacznie różniło się od architektury regionalnej. Według M. Rzeszotarskiej-Pałki (2016), powstające obiekty posiadały „miejskie” cechy kubaturowe, zwłaszcza przez obieraną skalę. Podczas budowy osiedli mieszkaniowych używano przede wszystkim utartych schematów kompozycyjnych, produkowanych niemal na masową skalę. To wszystko doprowadziło do utraty lokalnej tożsamości.

Na temat problemów administracyjnych i własnościowych, dotyczących terenów popegeerowskich, powstało najwięcej obszernych opracowań naukowych. Należy przytoczyć tutaj prace np. G. Spsychalskiego (1999) czy W. Dzuna (2004). Praca W. Dzuna ukazała w sposób kompleksowy przemiany zarówno w strukturze własnościowej, jak i organizacyjno-prawnej zachodzące na obszarach rolnictwa państwowego w latach 1990–2002. W. Dzun stwierdził m.in., że największym problemem gospodarstw rolnych w Polsce jest silne zróżnicowanie regionalne. Według E. Niedzielskiego (2017), likwidacja sektora państwowego w rolnictwie

ma szerokie skutki w sferze ekonomicznej, zwłaszcza w przypadku wpływów do budżetu państwa pochodzących z mienia popegeerowskiego.

W literaturze przedmiotu obszary popegeerowskie zazwyczaj przedstawiane są jako miejsca regresji społeczno-ekonomicznej, gdzie sukces gospodarczy prawie nie występował. Według J. Koral (2013), obszary popegeerowskie to swego rodzaju enklawy biedy, zwłaszcza na obszarze północnym kraju. Wynika to m.in. z braku perspektyw dla młodego pokolenia, które pozbawione jest zaplecza ekonomicznego. Ponadto wyrastając w środowisku patologicznym nie jest w stanie wynieść innych wzorców.

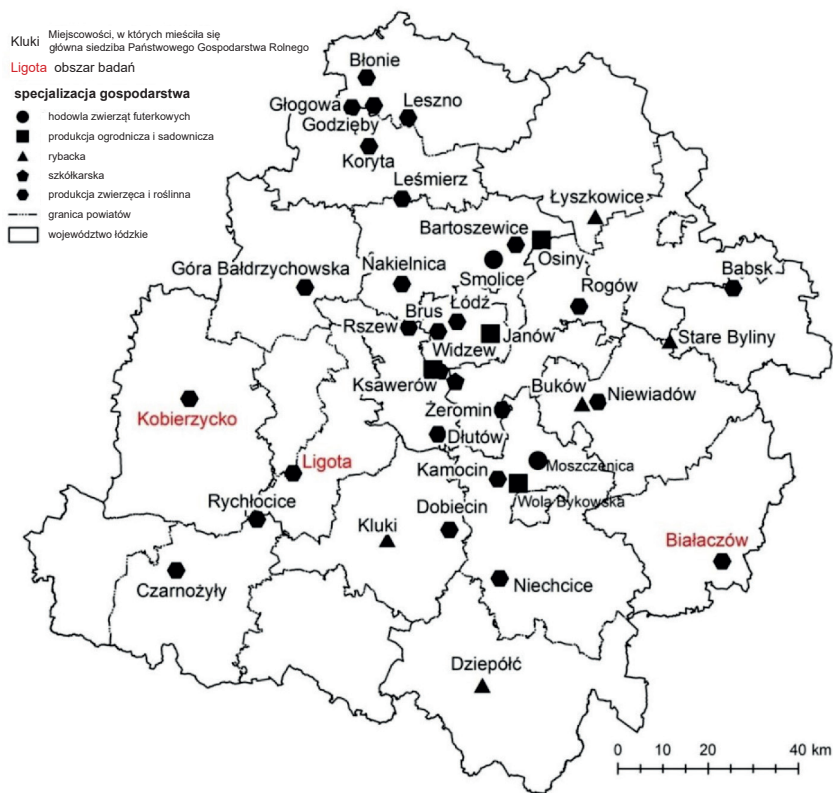
1.3. Rozmieszczenie i specjalizacja PGR-ów w województwie łódzkim

Na terenie obecnego województwa łódzkiego funkcjonowało 38 PGR-ów (ryc. 1), składających się z 61 zakładów. Jednostki te różniły się nie tylko wielkością, ale także rodzajem i profilem działalności. Do głównych zadań gospodarstw rolnych należała produkcja towarowa, zwłaszcza zwierzęca i roślinna, która miała stanowić zaplecze dla terenów miejskich. Produkcja prowadziła do tworzenia produktów o najwyższej jakości, zarówno zbóż, jak i zwierząt zarodowych. Stąd też, aby osiągnąć zamierzone efekty, PGR-y podzielono ze względu na profil produkcyjny (Łopatka 1971).

Na terenie obecnego województwa łódzkiego znajdowało się najwięcej gospodarstw, których głównym zadaniem była produkcja zwierzęca i roślinna – 25 PGR-ów, a większość z nich zlokalizowano na terenie powiatu kutnowskiego – jednostki w Głogowej, Błoniu, Lesznie i Godziębach. Znaczący udział w całym zbiorze stanowiły także gospodarstwa położone w powiecie zgierskim: PGR w Bratoszewicach, Leśmierzu i Nakielnicy. Kolejnym rodzajem gospodarstw, które wyróżniono, były jednostki zajmujące się wyspecjalizowaną hodowlą ryb – pięć jednostek. Obok dwóch wyżej wymienionych profili działalności wyróżniono przedsiębiorstwa, których działalność skupiała się na szeroko pojmowanej uprawie roślinnej.

Ponadto na obszarze dzisiejszego województwa łódzkiego funkcjonowało sześć jednostek o roślinnym przeznaczeniu, z czego cztery to typowe gospodarstwa rolno-ogrodnicze, których głównym przedmiotem zainteresowania była uprawa sadownicza i warzywna. Kolejne dwie jednostki zajmowały się uprawą roślin i sadzonek drzew, krzewów oraz innych roślin wieloletnich. Ostatnie dwa przedsiębiorstwa nastawione były na hodowlę zwierząt futerkowych, z których pozyskiwano wyroby skórzane. Warto zaznaczyć, że w PGRHZF¹ „Batorówka” w Moszczenicy wyhodowano nowy gatunek lisa białoszyjnego.

¹ Państwowe Gospodarstwo Rolne Hodowli Zwierząt Futerkowych.

Ryc. 1. Struktura organizacyjna i rozmieszczenie PGR-ów w województwie łódzkim²
Źródło: oprac. własne na podstawie danych z KOWR.

1.4. Uwarunkowania instytucjonalne przejmowania mienia popegeerowskiego

W początkowym okresie funkcjonowania Oddziału Terenowego AWRSP (obecnie KOWR) dokonano szczegółowej inwentaryzacji przedsiębiorstw, które uznano za potencjalne obiekty do włączenia do zasobu. Podczas tego badania zwrócono szczególną uwagę na sytuację finansową oraz poziom produkcji. Przekładało się to na stopień zaawansowania prac przygotowawczych, które zmierzały

² W momencie likwidacji rolnictwa państwowego (lata 1991–1994), AWRSP Oddział Terenowy w Łodzi przejął także grunty, które obecnie nie mieszczą się w granicach administracyjnych województwa. Wówczas włączony zasób obejmował także takie miejscowości, jak np. Sikórz, Sokołów, Trębki, Rempin (obecne województwo mazowieckie). Łącznie przejęto niemal 40 tys. ha, z czego niewiele ponad połowa to grunty znajdujące się obecnie w województwie mazowieckim.

do przejścia gospodarstwa. Pracownicy Oddziału zwracali szczególną uwagę na stan dokumentacji geodezyjno-prawnej. Ważną, a zarazem wyraźną reperkusją przemian terenów popegeerowskich było tempo przejmowania poszczególnych gospodarstw, które uzależnione było od zróżnicowanej kondycji finansowej. Przejęcie takie odbywało się w różnych przedziałach czasowych, by nie zagrozić płynności finansowej Oddziału Terenowego. Według tego klucza postępowania, najpierw przejmowano PGR-y, które były najlepiej zorganizowane pod względem produkcyjnym, a co za tym idzie i finansowym. Musiały także posiadać zdolność kredytową i uregulowaną sytuację prawnogeodezyjną, dodatkowo powinny być przygotowane do wdrożenia procesu restrukturyzacji. Dynamika przejmowania mienia popegeerowskiego wynikała także z możliwości kadrowych Oddziału, propozycjami organów założycielskich i organizacji związkowych. Najważniejszym jednakże powodem było zainteresowanie potencjalnych dzierżawców i nabywców (Psyk-Piotrowska 2004).

Jak wynika z materiału źródłowego, najwięcej terenów popegeerowskich w województwie łódzkim przejęto w 1992 roku, bo blisko 16,5 tys. ha (z ponad 38 tys. ha całego zasobu). Zgromadzone informacje pozwalają stwierdzić, że były to jednostki najlepiej funkcjonujące, nie posiadające znaczących zobowiązań finansowych oraz mające uregulowaną sytuację prawnogeodezyjną. Były to m.in. tereny PGR-u w Leśmierzu, Ksawerowie, Rogowie, Moszczenicy czy Klukach. Najpóźniej doszło do przejścia Przedsiębiorstwa Ogrodniczego w Widzewie, bo dopiero w drugiej połowie 1994 roku.

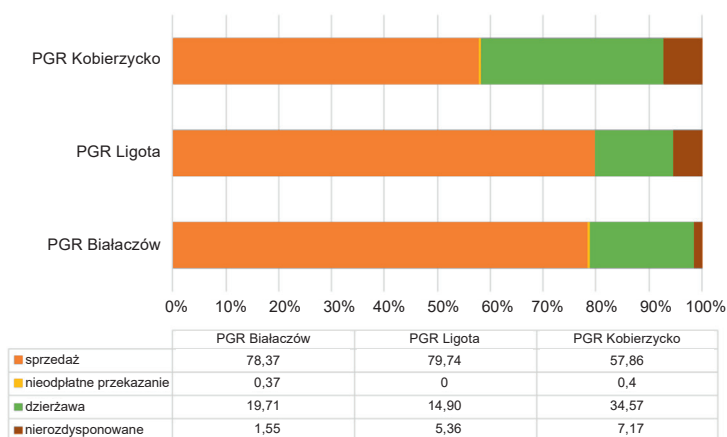
1.5. Przekształcenia własnościowe oraz w zagospodarowaniu PGR – studia przypadków

Szczegółowemu badaniu poddano trzy PGR-y składające się łącznie z siedmiu zakładów. PGR w Białaczowie był jednostką trójzakładową, złożoną również z PGR w Januszewicach i PGR w Zameczku. Obiekty te położone są w powiecie opoczyńskim, obejmując południowo-wschodnie rubieże województwa łódzkiego. Kolejna badana jednostka to PGR w Ligocie, w skład którego wchodził również zakład – PGR Krześłów, gospodarstwa położone odpowiednio w powiecie łaskim i bełchatowskim. Ostatnia jednostka, na którą zwrócono uwagę w badaniu, to PGR w Kobierzycku, w skład którego wchodził również PGR Inczew. Miejsca te położone są w gminie Wróblew na obszarze powiatu sieradzkiego.

1.5.1. Przekształcenia własnościowe

Największym gospodarstwem spośród wybranych był PGR w Białaczowie, w zarządzaniu którego znajdowało się blisko 1 820 ha, natomiast najmniejszym PGR w Ligocie gospodarujące na niespełna ponad 740 ha.

Badane gospodarstwa zostały postawione w stan likwidacji w 1992 roku. Jako pierwsze zlikwidowano gospodarstwo w Białaczowie (21.08.1992), następnie na koniec roku zdecydowano o zamknięciu PGR-ów w Ligocie i Kobierzycu (31.12.1992). Okres wygaszania gospodarstwa, a więc ten od decyzji wojewody aż do stworzenia protokołu zdawczo-odbiorczego, który *de facto* rzeczywiście zamykał przedsiębiorstwo, był różny. Najdłużej proces ten trwał w przypadku PGR w Białaczowie, bo aż 109 dni, najkrócej zaś w Ligocie – 68. Zapewne sytuacja ta ma związek z wielkością badanych jednostek, stąd też można domniemywać, że łatwiej zamykano gospodarstwa mniejsze, o mało rozbudowanej strukturze organizacyjnej. Wedle wcześniej wspomnianego klucza postępowania Oddziałów Terenowych można stwierdzić, że spośród omawianych gospodarstw, jednostka w Białaczowie była jednostką najlepiej przygotowaną do wdrożenia w proces restrukturyzacji. W świetle zgromadzonego materiału badawczego, na uwagę zasługuje również fakt, że właśnie ten obszar zarządzany został niemal w pełni rozdysponowany. Spośród badanych jednostek, najwięcej gruntów sprzedano z zasobów PGR w Ligocie, najmniej natomiast w Kobierzycu, co ma bezpośredni wpływ na drugą ze wskazanych form rozdysponowania tego mienia, czyli dzierżawę, której wartość w tym gospodarstwie jest największa spośród wszystkich badanych (ryc. 2).

Ryc. 2. Rozdysponowanie mienia popegeerowskiego na przykładzie PGR-ów Kobierzycu, Ligota i Białaczów

Źródło: oprac. własne.

W ramach restrukturyzacji PGR-u w Białaczowie (1430 ha), proponowano rozdzielanie zakładu w Januszewicach (243 ha) i Zameczku (143 ha), które zgodnie z dokumentacją miały zostać wydzierżawione. Poprzez rozdzielanie rozumiano stworzenie trzech indywidualnych podmiotów obrotu na rynku. Główny zakład

w Białaczowie wraz z gorzelnią, pozostać miał w posiadaniu Agencji (obecnie KOWR). Ogólnie gospodarstwo nie posiadało dokumentacji stwierdzającej własność Skarbu Państwa, stąd też potomkowie wcześniejszych właścicieli ziemskich Januszewicz i Zameczka wnieśli roszczenia do mienia będącego w zarządzie, jednakże roszczenie to nie przyniosło dla nich pozytywnego rozwiązania. Obecnie zakład w Białaczowie wraz z gorzelnią został sprzedany prywatnemu przedsiębiorcy, natomiast zakłady w Zameczku i Januszewicach w większości pozostają wydzierżawione (tab. 1). Zasób w Białaczowie został dodatkowo pomniejszony o ponad 5 ha poprzez nieodpłatne przekazanie go na rzecz gminy Białaczów (tab. 1).

Zakład w Ligocie (497 ha), jako główna siedziba PGR, był większy niż zakład mieszczący się w Krześlowie (244 ha). Podobnie jak w przypadku poprzedniego gospodarstwa, zdecydowano o rozdzieleniu obydwu jednostek. W przypadku zakładu w Ligocie, w latach 1992–1995 był on wydzierżawiony spółce Abdallah Namelu and Sons LTD, tworząc zakład „Bukaciarnia” korzystający z dawnych budynków gospodarczych, które przystosowano do działalności spółki – branży odzieżowej i tekstylnej. W chwili obecnej na terenie zakładu w Ligocie nie widać śladu po działalności tej spółki, która już nie istnieje. Aktualnie zakład jest w połowie sprzedany, a w połowie dzierżawiony przez przedsiębiorstwo mięsne Kawiks, natomiast zakład w Krześlowie w całości sprzedano firmie wędliniarskiej „Lichawa” (tab. 1).

PGR w Kobierzycku (513 ha) składający się z dwóch zakładów, jak w przypadku poprzednich, zdecydowano podzielić na dwie oddzielne jednostki. W obu przypadkach planowano oddać gospodarstwa w dzierżawę wraz z funkcjonującymi na ich obszarach gorzelniami. Stwierdzono, że wszystkie grunty mieszczące się poza miejscowościami, w których działały dane PGR-y, a pozostające w ich zarządzie są zbędne do funkcjonowania tych jednostek. Z przeprowadzonych badań wynika, że cały zakład w Inczewie wraz z gorzelnią został sprzedany prywatnemu inwestorowi. Natomiast w przypadku gospodarstwa w Kobierzycku, grunty w większości są jedynie wydzierżawione przez okolicznych rolników (tab. 1).

1.5.2. Przekształcenia w zagospodarowaniu terenów popegeerowskich

PGR-y w swojej idei stworzyć miały nowy typ wsi o nowym układzie przestrzennym. Podstawowe elementy układu wsi PGR są inne niż wsi chłopskiej. Wymienić należy tu np. wieloblokowy układ pól, zwartą zabudowę wielorodzinnych budynków mieszkalnych i odizolowaną, ale skoncentrowaną zabudowę wielkich obiektów gospodarczych (Kiełczewska-Zaleska 1977). Uwarunkowania te bezpośrednio wpływają na sposób zagospodarowania badanych jednostek. Dodatkowo, wszystkie te cechy są do tej pory widoczne w przestrzeni, zarówno w aspekcie użytkowania ziemi, jak i ich zagospodarowania przestrzennego.

Tabela 1. Rozdysponowanie mienia popegeerowskiego na badanym obszarze

Nazwa PGR	Zakłady Rolne	Powierzchnia		Sprzedaż		Nieodpłatne przekazanie		Dzierżawa		Nierozdysponowane	
		przejęta w chwili likwidacji									
		[ha]	[ha]	[%]	[ha]	[%]	[ha]	[%]	[ha]	[%]	
PGR Białaczów	PGR w Białaczowie	1430,32	1424,2	99,0	5,0	0,4	–	–	1,11	0,6	
	PGR w Januszewicach	243,50	–	–	1,7	0,7	214,8	88,1	28,7	11,2	
	PGR w Zameczku	143,38	–	–	–	–	143,4	100,0	–	–	
PGR Ligota	PGR w Ligocie	497,22	347,1	69,8	0,1	0,2	109,9	22,1	40,2	7,9	
	PGR w Krześlowie	243,81	243,81	100,0	–	–	–	–	–	–	
PGR Kobierzyczo	PGR w Kobierzyczu	541,00	216,0	42,1	3,2	0,6	297,0	57,3	1,2	0,2	
	PGR w Inczewie	318,00	318,0	100,0	–	0	–	–	–	–	

Źródło: oprac. własne.

Zakład w Białaczowie posiadał na swoim terenie gorzelnię rolniczą. Ponadto w skład tego gospodarstwa wchodziły budynki inwentarskie, w tym m.in.: obora, budynek dla młodego bydła (na 50 stanowisk), budynek bukaciarni³, zaplecze magazynowe złożone z silosów i mieszalni pasz. Zaplecze techniczne stanowił warsztat, magazyn części zamiennych, garaże oraz baza paliw wraz z budynkiem biurowym. Osiedle mieszkaniowe na obszarze PGR-u składało się z 64 mieszkań, których ponad połowa wyposażona została w centralne ogrzewanie. Aktualnie na terenie gospodarstwa w Białaczowie prowadzi się hodowlę bydła i trzody chlewnej, wykorzystując zasoby gospodarcze po jednostce państwowej. Na uwagę zasługuje fakt, że kompleks jest obiektem zabytkowym, wpisanym do gminnego rejestru zabytków. Obecny właściciel kompleksu prowadzi prace konserwatorskie. Wewnątrz gospodarstwa substancja inwentarsko-techniczna została zmodernizowana w niemal 70%, wyburzono pojedyncze budynki, które wcześniej pełniły rolę magazynów części zamiennych. Gorzelnia, która wchodziła w skład gospodarstwa pozostaje nieużytkowana, a jej stan techniczny jest zły. Obecnie obiekt przeznaczony jest na sprzedaż. W skład zakładu w Januszewicach wchodziły: obora dla krów, budynek bukaciarni, chlewnia, zaplecze magazynowe, warsztat oraz stacja paliw i garaże różnego przeznaczenia. Substancja mieszkaniowa złożona była z 47 mieszkań. Zakład w Januszewicach w chwili obecnej tylko w niewielkim stopniu funkcjonuje w sposób taki, jak w momencie działalności państwowej. Oprócz hodowli trzody chlewnej, na terenie gospodarstwa mieści się stadnina koni przystosowana dla 25 zwierząt (fot. 1). Budynki gospodarcze pozostają w większości niezagospodarowane, jednakże te, które są w użytku zostały odnowione i zaadaptowane od nowa do pełnienia tych samych funkcji. Najmniejszym zakładem wchodzącym w skład PGR Białaczów była jednostka w Zameczku. Jednakże w porównaniu do dwóch poprzednich jednostek, jego specyfika była inna, m.in. dzięki stawom rybnym (aktualnie nie istniejącym), które zajmowały blisko 25% ogólnej powierzchni.

Ponadto na terenie tego zakładu znajdowała się jedyna w całym gospodarstwie owczarnia. Jako najmniejszy zakład nie posiadał tak bogatego zasobu gospodarczego. Wyposażony był jedynie w stodołę oraz budynek magazynowy, natomiast potrzeby mieszkaniowe zostały zaspokojone przez osiem mieszkań, które w pełni wykupili byli pracownicy zakładu. Budynki prezentują dobry stan estetyczny, jednakże stanowią odrębny przedmiot własności, a ich wygląd uzależniony jest od woli mieszkańców. Zakład w Zameczku w całości został sprzedany i prowadzi się w nim typową działalność rolniczą. Zasoby gospodarczo-inwentarskie są w średniej kondycji technicznej. Budynek mieszkalny, który wchodził w skład gospodarstwa, obecnie pełni rolę domu opieki społecznej (tab. 2).

³ Bukaciarnia w tym przypadku to budynek inwentarski przeznaczony do hodowli bydła do 18. miesiąca życia, intensywnie żywionego i przeznaczonego na ubój (Nowak 2013).

Fot. 1. Zaadaptowanie budynku obory popegeerowskiej na stadninę koni w Januszewicach
fot. P. Kurzyk

Na terenie zakładu w Ligocie znajdowały się dwa budynki fermy bukatów wraz z zapleczem socjalnym, cielętnik, obora, sześć kurników, dwie wychowalnie piskląt, mieszalnia pasz, suszarnia zielonek wraz z magazynem, stacja paliw oraz warsztat. Na terenie wsi na potrzeby PGR-u wybudowano siedem bloków mieszkalnych, w których łącznie znajdowało się 56 mieszkań, a także „sześciorek”, który powstał na bazie wybudowanych na początku XX wieku czworaków. Zakład w Ligocie został niemal w 90% odnowiony i zaadaptowany do prowadzenia hodowli trzody chlewnej. Ponadto na jego terenie powstały dwie nowe chlewnie, a kolejne cztery są w budowie. Budynki te powstają na obszarze dawnych gruntów ornych. W skład nowej zabudowy gospodarczej wchodzi również nowoczesne silosy, które wyraźnie zaznaczają się w przestrzeni wsi. Mieszkańcy przez produkcję prowadzoną na terenie gospodarstwa borykają się z poważnym problemem wywołanym przez nieczystości, które wywożone są na grunty otaczające wieś. Kolejnym problemem, który pojawił się wraz z nowo powstającą zabudową jest tworzenie się pierścienia zabudowy gospodarczej wokół osiedla mieszkaniowego, co niekorzystnie wpływa na percepcję przestrzeni przez mieszkańców (fot. 2). W przypadku zakładu w Krześlowie do zasobu Skarbu Państwa przejęto trzy budynki inwentarskie, budynki magazynowe oraz stację paliw i budynki administracyjno-biurowe. Osiedle mieszkaniowe składało się z dwóch bloków mieszkalnych (z czego jednego nie udało się dokończyć przed likwidacją gospodarstwa), jednego szeregowca przeznaczonego dla sześciu rodzin oraz domu bliźniaczego, w którym mieściły się cztery mieszkania – łącznie zasób mieszkaniowy przeznaczony był dla 46 gospodarstw domowych. W zakładzie w Krześlowie część kompleksu to obiekty zabytkowe, wpisane do rejestru zabytków. Tak jak np. gorzelnia, która znacząco odznacza się swoimi odrestaurowanymi elementami architektonicznymi (tab. 2).

Fot. 2. Stara i nowa zabudowa gospodarcza na terenie popegeerowskim w Ligocie
fot. P. Kurzyk

Ostatni z zakładów włączonych do badania – PGR w Kobierzycku składał się z budynków gospodarczych, takich jak: stodoły, spichlerze, zbiornik małej retencji, dwie hydroformie i budynku bukaciarni. PGR w Kobierzycku to miejsce, które nie zmieniło sposobu zagospodarowania. Aktualnie na obszarze gospodarstwa prowadzi się hodowlę bydła oraz uprawę zbóż. Badania terenowe wykazały, że zasób budynków gospodarczych jest w bardzo złym stanie technicznym, wymagającym jak najszybszej modernizacji. Tereny, które w przeszłości należały do PGR-u w omawianej miejscowości, wcześniej zajmowane przez łąki i pastwiska, obecnie zajęte są przez przydomowe ogródki, w których mieszczą się szklarnie. Na potrzeby tego gospodarstwa stworzono 64 mieszkania. Obiekty te prezentują bardzo dobry stan estetyczno-architektoniczny. Jest to także przykład zaradności mieszkańców i wykorzystania przez nich funduszy unijnych (fot. 3).

Fot. 3. Zmodernizowana zabudowa mieszkaniowa na osiedlu popegeerowskim w Kobierzycku
fot. P. Kurzyk

Tabela 2. Przekształcenia w zagospodarowaniu terenów popegeerowskich

Nazwa PGR	Zakłady Rolne	Liczba budynków gospodarczych					Liczba budynków mieszkalnych			Stan zasobu gospodarczego	Stan zasobu mieszkaniowego
		w chwili likwidacji	obecnie	kontynuujących funkcję	ze zmienioną funkcją	pozostających bez przeznaczenia	nowe	w chwili likwidacji	obecnie		
PGR Białaczów	PGR w Białaczowie	15	12	8	0	4	2	14	14	średni	dobry
	PGR w Januszewicach	9	6	2	1	3	0	5	5	dobry	średni
	PGR w Zameczku	6	4	2	0	2	0	1	1	zły	zły
PGR Ligota	PGR w Ligocie	20	16	11	0	4	6	8	8	dobry	dobry
	PGR w Krześlowie	12	10	7	0	3	2	4	4	średni	dobry
PGR Koberzycko	PGR w Koberzycku	11	9	6	0	3	0	4	4	zły	dobry
	PGR w Inczewie	9	7	1	0	6	0	2	2	zły	średni
Suma		82	64	37	1	25	10	38	38		

Źródło: oprac. własne.

Aktualny stan zakładu w Inczewie jest podobny do sytuacji w Kobierzycu. Zakład ten nie był dostatecznie wyposażony w budynki gospodarczo-inwentarskie. Na jego obszarze znajdowały się jedynie dwie obory, dwie chlewnie, kurnik i dwa spichlerze. Potrzeby mieszkaniowe zaspokojono przez 12 mieszkań. Aktualnie zakład jest własnością prywatną, której działalność ogranicza się jedynie do uprawy roli, natomiast zabudowa po dawnym zakładzie nie jest użytkowana. Obiekty zarówno gospodarcze, jak i mieszkaniowe znacząco odznaczają się swoim złym stanem technicznym (tab. 2).

1.6. Podsumowanie

W artykule podjęto próbę identyfikacji sposobu rozdysponowania i zagospodarowania mienia rolnictwa państwowego w województwie łódzkim, opierając się na konkretnych przykładach.

W świetle badań, mienie rozdysponowano już niemal w 50%. Z punktu widzenia mieszkańców, działalność oparta na hodowli trzody chlewnej na skalę przemysłową jest bardzo uciążliwa, natomiast rozpatrując taką działalność od strony funkcjonalnej i gospodarczej, wprowadza ona ożywienie w analizowanych jednostkach. Mieszkańcy badanych wsi twierdzą także, że nowe gospodarstwa nie spełniają ich oczekiwań związanych z miejscem pracy, ponieważ proponowane warunki finansowe nie są atrakcyjne, stąd też na obszarach tych zatrudnia się obcokrajowców. Na podstawie badań stwierdzić można, że obszary te to ciekawe miejsca, zarówno od strony funkcjonalnej, przestrzennej czy własnościowej. Należy zatem obserwować rozwój tych jednostek i odpowiednio je monitorować, ponieważ jeszcze 30 lat temu, w chwili likwidacji rolnictwa państwowego, społeczeństwo tych obszarów zostało zepchnięte na margines społeczny, co jest odczuwalne do chwili obecnej. Brak śledzenia przemian, głównie przez władze lokalne, doprowadzić może do całkowitego (już i tak w części zatraconego) dziedzictwa kulturowego, a także utraty zasobów ludzkich na tych terenach.

Przeprowadzone badania potwierdzają opinię A. Kulawiak i A. Suliborskiego (2017) o potrzebie analizowania terenów popegeerowskich w wymiarze mikro-skalowym. Procesy zachodzące na tych obszarach mogą ukazać heterogeniczność tych jednostek, a tym samym doprowadzić do wypracowania „recepty” na ich ponowne wykorzystanie. Analiza, którą zaprezentowano powyżej, pozwala tylko w części odpowiedzieć twierdząco na pytanie o przemiany zachodzące na obszarach popegeerowskich. Zjawiska te mają bardziej charakter odnowy i ponownej adaptacji budynków gospodarczych do powtórnego wprowadzenia funkcji wcześniej już istniejących. Jest to wynik braku inwestycji przeprowadzanych przez nowych właścicieli lub dzierżawców gospodarstw. Należy stwierdzić, że bardzo często realizowana przez nich działalność prowadzi do degradacji i niszczenia zasobu, w tym obiektów zabytkowych, takich jak spichlerze czy gorzelnie. Jedynie

w jednostkowych przypadkach doszło do budowy nowych obiektów. Substancja mieszkaniowa, która wchodziła w zasób gospodarstw, a następnie Agencji, została w całości wykupiona.

Powyższe opracowanie, oprócz potwierdzenia słuszności przeprowadzania badań na obszarach popegeerowskich w ujęciu pojedynczych jednostek, pokazuje że zmiany własnościowe nie zawsze wpływają pozytywnie na zagospodarowanie tych jednostek. Stąd też w przyszłości należałoby zastanowić się nad przeprowadzeniem waloryzacji lub typologii takich miejsc, aby choć w podstawowym wymiarze porównać i sprecyzować kierunki zmian zachodzące na tych terenach.

Literatura

- Balcerowicz L., Gelb A., 1995, *Makropolityka w przechodzeniu do gospodarki rynkowej. Spojrzenie z trzyletniej perspektywy*, CASE Fundacja Naukowa, Warszawa.
- Berndt-Kostyrzewska J., 1999, *Warunki życia ludności związanej z rolnictwem państwowym – przed likwidacją i po likwidacji PGR*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa.
- Bryl B., Deryło M., 1998, *Gospodarka lokalami mieszkaniowymi AWRSP na terenie województwa wrocławskiego*, „Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu”, 338.
- Cholewa R., Ostrowski T., 1976, *Państwowe przedsiębiorstwa gospodarki rolnej, zarys rozwoju organizacyjno-ekonomicznego*, Powszechne Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Dramowicz E., 1986, *Przestrzenne zróżnicowanie państwowej gospodarki rolnej w Polsce*, „Studia KPZK PAN”, 84, Warszawa.
- Dzun W., 1991, *Państwowe Gospodarstwa Rolne w rolnictwie polskim w latach 1944–1990*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, PAN, Warszawa.
- Dzun W., 2004, *Gospodarstwa rolne w procesie transformacji systemowej (1990–2002)*, „Wieś i Rolnictwo”, 1: 43–64, PAN, Warszawa.
- Gawłowski K., 1985, *Państwowe gospodarstwa rolne w Polsce Ludowej – etapy rozwoju*, Akademia Nauk Społecznych, Warszawa.
- Gawłowski K., 1998, *Państwowe gospodarstwa rolne w warunkach reformy gospodarczej (lata 1981–1986)*, Akademia Nauk Społecznych, Warszawa.
- Głębocki B., 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek U., 1999, *Społeczne skutki restrukturyzacji PGR w województwie szczecińskim*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kielczewska-Zaleska M., 1977, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Kijowska J., Kijowski A., Rączkowski W., 2011, *Krajobraz i polityka – wybrane aspekty wpływu decyzji politycznych na zmiany krajobrazu w Polsce*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 15: 103–115.
- Koral J., 2013, *Uwarunkowania bezrobocia popegeerowskiego na Warmii i Mazurach*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, 8: 32–40.
- Łopatka A., 1971, *Kierownicza rola PZPR wobec państwa. Organizacja społeczeństwa socjalistycznego w Polsce*, Warszawa.

- Niedzielski E., 2017, *Powstanie, funkcjonowanie i likwidacja państwowych gospodarstw rolnych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 19: 126–130.
- Nowak D., 2013, *Warunki utrzymania bydła w świetle obowiązujących przepisów*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Poznaniu, Poznań.
- Psyk-Piotrowska E., 1996, *Postawy pracowników byłych PGR i dzierżawców wobec przemian w rolnictwie*, „Wieś i Rolnictwo”, 2: 39–56.
- Psyk-Piotrowska E., 1998, *Bezrobocie i pauperyzacja środowisk dawnych PGR w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, 3: 132–143.
- Psyk-Piotrowska E., 2004, *Spoleczne konsekwencje przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rudnicki R., 2001, *Zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej Polski Północnej w latach 1988–1998 (uwarunkowania, dynamika, kierunki)*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
- Rzeszutarska-Pałka M., 2016, *Waloryzacja krajobrazu wsi popegeerowskich z terenu Pomorza Zachodniego*, „Przestrzeń i Forma”, 26: 283–292.
- Spychalski G., 1999, *Przekształcenia rolnictwa państwowego w okresie transformacji systemowej (1990–1998)*, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin.
- Sulliborski A., Kulawiak A., 2017, *Transformacja Państwowych Gospodarstw Rolnych Sarnów i Beldów w województwie łódzkim w prywatne przedsiębiorstwa. Konsekwencje społeczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 29: 5–27.
- Szuman A., 1999, *Przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej ludności Polski w XX wieku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 61 (3–4): 187–202.
- Zapotoczna M., 2005, *Organizacja i zarządzanie zasobami mieszkaniowymi byłych PGR-ów*, „Wieś i Rolnictwo”, 1.
- Zgliński W., 1997, *Przekształcenia państwowego rolnictwa w Polsce – skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne*, „Zeszyty KPZK PAN”, 48.
- Zgliński W., 2003, *Wpływ transformacji Państwowych Gospodarstw Rolnych na przemiany rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] Górz B., Guzik Cz. (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 4: 39–55, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, PTG, Warszawa.

Materiały źródłowe

Materiały pozyskane z Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa – Oddział Terenowy w Łodzi.

Historia artykułu

Data wpływu: 30 października 2019

Data akceptacji: 31 grudnia 2019

Elżbieta KOBOJEK • Sławomir KOBOJEK

WALORY PRZYRODNICZE I ZAGOSPODAROWANIE TURYSTYCZNE WYDM ŚRÓDLĄDOWYCH NA PRZYKŁADZIE REGIONU ŁÓDZKIEGO

2

Dr hab. Elżbieta Kobjek, prof. UŁ, Dr Sławomir Kobjek – *Uniwersytet Łódzki*
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
e-mail: elzbieta.kobjek@geo.uni.lodz.pl; slawomir.kobjek@geo.uni.lodz.pl

ZARYS TREŚCI: Powszechnie uważa się, że w Polsce Środkowej do elementów przyrodniczych przydatnych dla turystyki i rekreacji należą tylko doliny dużych rzek i sztuczne zbiorniki wodne. Zwykle pomijane są wydmy śródlądowe pokryte lasem. Celem artykułu jest analiza przyrodniczych walorów wydm śródlądowych oraz zagospodarowania turystycznego w nizinnej części Polski Środkowej w regionie łódzkim. Wskazano walory rekreacyjne i wypoczynkowe tych form terenu. Wydmy śródlądowe, o różnych kształtach i wysokościach względnych do 20–30 m, są ważnym elementem morfologicznym w obszarach równinnych Polski Środkowej. Rekreacji i wypoczynkowi, poza urozmaiconą rzeźbą, sprzyjają dobre warunki bioklimatyczne panujące w lasach sosnowych występujących na suchym, piaszczystym podłożu. Dodatkowym walorem w niektórych miejscowościach jest obecność w bezpośrednim sąsiedztwie wydm, sztucznych zbiorników wodnych z piaszczystymi plażami. Te trzy elementy (urozmaicona rzeźba, las sosnowy i woda) tworzą wyjątkowo korzystne warunki wypoczynku w obszarach równinnych. To obszary wydmy pokryte lasami sprzyjają od ponad 100 lat osadnictwu letniskowemu, wypoczynkowi weekendowemu i wakacyjnemu w pobliżu miejsca zamieszkania, a także lecznictwu sanatoryjnemu. Są przydatne dla turystyki nizinnej pieszej i rowerowej.

SŁOWA KLUCZOWE: Wydmy śródlądowe, walory turystyczne, zagospodarowanie, Polska Środkowa, region łódzki.

NATURAL VALUES AND TOURIST DEVELOPMENT OF INLAND DUNES. THE EXAMPLE OF THE ŁÓDŹ REGION

ABSTRACT: The common perception is that in the central part of Poland the only natural elements useful for tourism and recreation include valleys of large rivers and reservoirs. What is commonly overlooked are forested inland dunes. The aim of this article is to analyse natural values of inland dunes and tourist development in the lowland part of Central Poland, specifically in the Łódź region. The authors indicated the recreational benefits of that landform. Having different shapes and reaching 20–30 m AGL, inland dunes are a major element of the morphology of the plains in the central part of Poland. Recreation and leisure in such areas are facilitated, apart from the diverse land relief, by good biological and climate conditions which exist in pine forests, which grow on dry and sandy soil. The presence of reservoirs with sandy beaches located in direct vicinity of the dunes is an additional benefit of some of the region's towns and villages. Those three elements (diverse relief, pine forests, and bodies of water) offer extremely favourable conditions for leisure in the plains. Forested dune areas have for over 100 years stimulated holiday settlement processes, weekend leisure near people's places of residence, and the operations of recuperation facilities (sanatoriums). They encourage lowland tourism in the form of hiking and cycling.

KEYWORDS: Inland dunes, natural tourist values, development, Central Poland, the Łódź Region.

2.1. Wprowadzenie

Wydmy piaszczyste występujące w obrębie pustyń strefy zwrotnikowej i podzwrotnikowej są naturalnym dobrem turystycznym. W gorących i suchych warunkach klimatycznych są one pozbawione szaty roślinnej (ryc. 1), a mniejsze z nich wędrują w ciągu roku na znaczne odległości. Także wydmy nadmorskie w strefie klimatu umiarkowanego są bardzo ważnym walorem turystycznym, przy czym część z nich jest zalesiona, a w innych obszarach wiatr nadal przenosi piasek (ryc. 2). W Polsce występują także, poza wydmami nadmorskimi, wydmy śródlądowe (uznawane za formy kopalne – fosylne). Są to stabilne formy geomorfologiczne zbudowane z piasków, obecnie najczęściej porośnięte lasem. Do najbardziej znanych terenów turystycznych w Polsce, w których wydmy śródlądowe są ważnym walorem przyrodniczym należą Puszcza Kampinoska (wydmy porośnięte lasem) i Pustynia Błędowska (wydmy częściowo odsłonięte).

Wydmy śródlądowe występujące w regionie łódzkim są formami wypukłymi o różnych wysokościach względnych (maksymalne do 30 m), dlatego są ważnym elementem w krajobrazie. Do tej pory były one badane przede wszystkim pod względem budowy litologicznej, genezy i roli w stratygrafii czwartorzędu (np. Dylikowa 1967; Gawlik 1969; Manikowska 1985). Wydmy zbudowane z piasku są formami pochodzenia eolicznego, czyli powstały w wyniku działalności wiatru. Jednak wydmy śródlądowe występujące w Polsce, powstały w innych warunkach klimatycznych niż obecnie panujące np. na Saharze. Europejskie

Ryc. 1. Zespół piaszczystych wydm na Saharze na południu Maroka

fol. E. Kobjek (2007)

Ryc. 2. Wędrująca wydma nadmorska na południowym wybrzeżu Bałtyku, na Mierzei Kurońskiej

fol. S. Kobjek (2011)

wydmę były kształtowane głównie w zimnych i suchych warunkach klimatycznych późnego wistulianu, przez wiatr zachodni i północno-zachodni. W takich warunkach rozwijała się tylko uboga roślinność z dominującymi kępami traw. Źródłem piasku transportowanego przez wiatr były warciańskie pola sandrowe i wistuliańskie powierzchnie teras rzecznych (Dylikowa 1967; Krajewski 1977; Manikowska 1985; Nowaczyk 2009). Przez większą część holocenu, w warunkach klimatu umiarkowanego, wydmę były utrwalone przez porastające je lasy sosnowe. Wycięcie lasów w młodszym holocenie, czyli odsłonięcie powierzchni zbudowanej z luźnych piasków, stało się przyczyną ożywienia procesów eolicznych. Jeszcze w połowie XX wieku niektóre wylesione wydmę przemieszczały się i zasypywały np. pola, łąki, a nawet zabudowania (Kossmann 1930; Krajewski 1977; Twardy 2008). Nie ma natomiast opracowań dotyczących wykorzystania obszarów wydmowych i pojedynczych wydm dla rozwoju turystyki i rekreacji.

Celem artykułu jest przedstawienie walorów przyrodniczych wydm śródlądowych sprzyjających rekreacji i wypoczynkowi oraz sposobów użytkowania i elementy zagospodarowania turystycznego w obrębie wydm i ich najbliższym oto-

czeniu w nizinnej części Polski Środkowej, w granicach województwa łódzkiego. Zagospodarowanie określa stan i sposób urządzenia środowiska powstały w wyniku działalności człowieka, na który składa się ogół współzależnych obiektów i urządzeń, służących zaspokojeniu różnych potrzeb mieszkańców i użytkowników (Chmielewski 2001). Zagospodarowanie turystyczne z kolei określa przystosowanie środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki. Do głównych elementów tego zagospodarowania należą: baza noclegowa, gastronomiczna, transportowa oraz towarzysząca (Kurek, Mika 2007). W pracy analizowano jedynie trzy formy kolonizacji turystycznej (kompleksy działek letniskowych, ogródków działkowych i ośrodków wypoczynkowych), które mają zasadnicze znaczenie dla turystyki na omawianym obszarze.

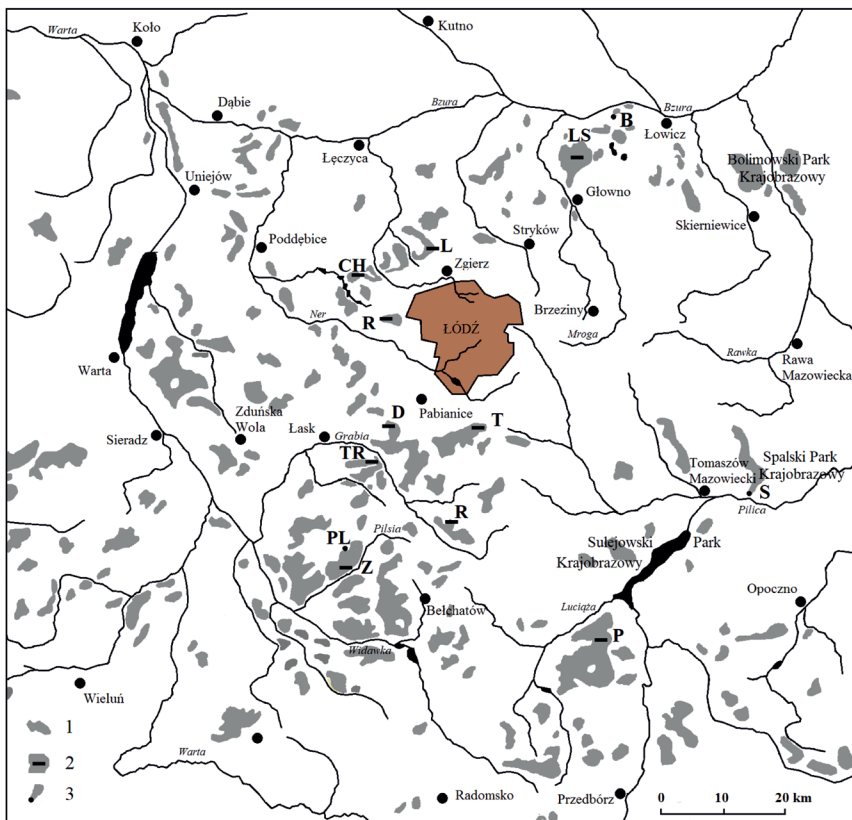
2.2. Teren i metody badań

Wydmy występujące w regionie łódzkim są częścią szerokiego, równoleżnikowego pasa wydmowego, ciągnącego się od Niderlandów po Rosję (Koster 1988). W nizinnej części Polski pas ten osiąga największą szerokość rzędu 200–300 km. Nie oznacza to jednak, że cała ta powierzchnia pokryta jest wydmami. W obrębie tego pasa, złożonego z różnych form geomorfologicznych (wysoczyzny morenowe, doliny rzeczne, formy akumulacji glacialnej i fluwioglacjalnej), występują zróżnicowane pod względem powierzchni pola wydmowe albo izolowane pojedyncze wydmy różnej wielkości i wysokości (np. Galon 1958; Kobendza, Kobendza 1958; Dylkowa 1967; Gawlik 1969; Manikowska 1985; Nowaczyk 2009).

Rozmieszczenie pól piaszczystych w regionie łódzkim, w obrębie których występują wydmy, przedstawiono na podstawie analizy 43 arkuszy map geologicznych w skali 1:50 000. Z tego zestawienia wynika, że największe obszary wydmowe położone są w południowo-zachodniej części województwa łódzkiego (ryc. 3). Szczególnie dużo pól z wysokimi wydmami wykształconych jest w dolinach Widawki, Grabi i Pilski (Wysoczyzna Łaska, Kotlina Szczercowska i Wysoczyzna Bełchatowska) oraz w międzyrzeczu Luciąży i Pilicy (Równina Piotrkowska). Wydmy występują także w równoleżnikowym pasie w północnej części województwa, w obrębie tzw. pradoliny warszawsko-berlińskiej. Pola wydmowe są tutaj jednak mniejsze i bardziej izolowane. Prawie nie ma wydm na północ od rzeki Bzury (Równina Kutnowska) i w wąskim pasie równoleżnikowym na wschód od Łodzi (Wzniesienia Łódzkie).

Na podstawie map topograficznych w skali 1:10 000 wykonano analizę rzeźby dla wszystkich pól piasków eolicznych. Szczególną uwagę zwrócono na kształt i wysokości względne wydm oraz kąt nachylenia stoków. Efektem tych prac było zestawienie najczęściej występujących typów morfologicznych form wydmowych i ocena ich przydatności dla potrzeb turystyki. Ocenę walorów przyrodniczych dla wyodrębnionych typów form wydmowych wykonano na podstawie ogólnie

przyjmowanych kryteriów (np. Kożuchowski 2005; Bródka, Macias 2010; Fornal-Pieniak, Źarska 2014). Na wszystkich polach wydmowych przeanalizowano formy użytkowania terenu. Wykorzystano w tym celu materiały z CORIN Land Cover, bazę danych obiektów topograficznych oraz zasięg lasów w województwie łódzkim. Następnie wybrano dwadzieścia pięć obszarów wydmowych o największych walorach przyrodniczych, w których przeprowadzono badania terenowe, podczas których szczegółowo inwentaryzowano współczesne zagospodarowanie turystyczne i formy użytkowania terenu, ze szczególnym uwzględnieniem lokalizacji kompleksów działek letniskowych, ogródków działkowych i ośrodków wypoczynkowych.

Ryc. 3. Rozmieszczenie pól wydmowych w regionie łódzkim

1 – pola wydmowe, 2 – profile zaznaczone na ryc. 7: LS – Las Stanisławów, L – Łučníerz, CH – Chrośno, R – Rąbień AB, D – Dobroń, T – Tuszyn, TR – Teodory i Rokitnica, Z – Zbyszek, P – Podlubień, R – Rawicz, 3 – miejscowości w sąsiedztwie wydm wymienione w tekście: B – Bocheń, PL – Polesie, S – Spała

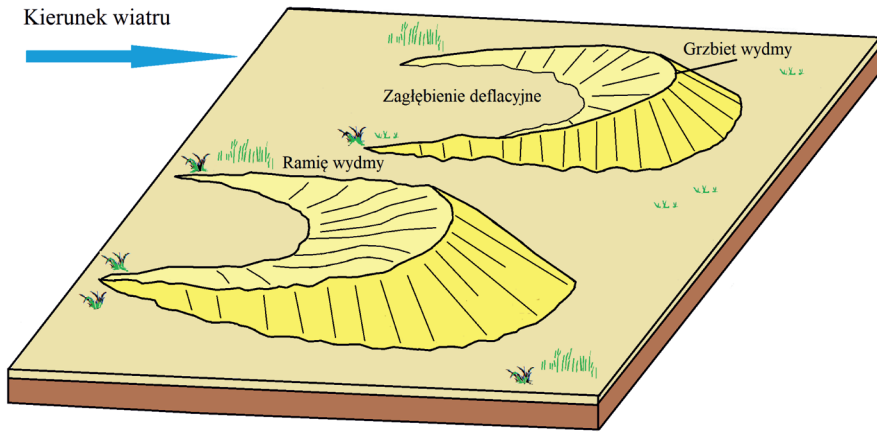
Źródło: oprac. własne na podstawie map geologicznych w skali 1:50000 i własnych badań terenowych.

2.3. Walory turystyczne i rekreacyjne wydm śródlądowych

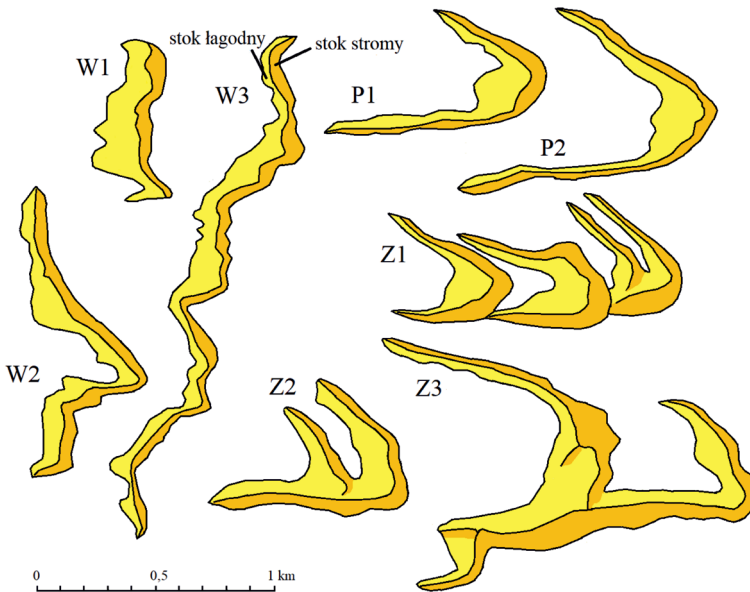
Obszary równinne Polski Środkowej nie mają wielu naturalnych dóbr sprzyjających turystyce i rekreacji. Głównymi walorami są liczne sztuczne zbiorniki wodne w dolinach rzecznych oraz lasy porastające głównie pola wydmore. Po wejściu do lasu można obserwować urozmaiconą rzeźbę terenu, duże różnice wysokości względnej na stosunkowo krótkich odcinkach, liczne powierzchnie stokowe o różnym nachyleniu. Ponieważ wydmy pokrywa las sosnowy o słabo rozwiniętej warstwie runa i podszytu, to obserwacja elementów wydmy nie przysparza żadnego kłopotu. Dlatego rzeźba terenu w obrębie pól wydmy jest największym walorem rekreacyjnym.

Bez względu na kształt, formy wydmore zawsze górują 15–20 m nad okolicznymi płaskimi obszarami. Takie wysokości względne w obszarach górskich czy wyżynnych można uznać za nieznaczne, jednak w terenie równinnym jest to wartość duża, tym bardziej że zwykle krótki, ale wysoki stok bezpośrednio góruje nad płaską powierzchnią. O tym, jak znacząca jest to wysokość w równinnym krajobrazie, dowodzą nazwy niektórych wzniesień wydmy, np. Biała Góra, Piaszkowa Góra, Łysogóra. W nazwach występują dwa najbardziej charakterystyczne elementy wydmy: duże wyniesienie względne i obecność białego, kwarcowego piasku, z którego są zbudowane. Najwyższe wydmy śródlądowe na terenie województwa łódzkiego tylko sporadycznie sięgają 30 m wysokości względnej, a przeważają formy do 20 m.

Najbardziej powszechnym typem wydmy śródlądowej w terenie badań jest wydma paraboliczna, która występuje pojedynczo albo w różnych połączeniach. W rzucie poziomym charakteryzuje ją mniej lub bardziej widoczny kształt łukowaty, zbliżony do półkola lub paraboli, skierowanej wypukłością ku wschodowi (ryc. 4). Ramiona wydmy rozwarte w kierunku zachodnim nie zawsze mają takie same długości, zwykle ramię południowe jest dłuższe od północnego (ryc. 5, P1 i P2). Rozpiętość ramion wydmy może wynosić od kilkudziesięciu metrów do kilku kilometrów (Marcinkiewicz 1960), w regionie łódzkim do kilometra. Wysokość wydmy jest zwykle największa pośrodku łuku i maleje w miarę oddalania się wzdłuż ramion. Parabole są bardzo zróżnicowane pod względem wielkości. Wysokość względna grzbietu wydmy zależy od wielkości formy, dla wydmy mniejszych wynosi 10 m, a dla większych około 20 m. Asymetria stoków wydmy jest ważnym elementem morfologii pojedynczej formy. Stoki dowietrzne (proksymalne), o ekspozycji zachodniej są długie i łagodniejsze, pochylone na ogół pod kątem 6–10°. Z kolei stok zawietrzny (dystalny) jest krótki, ale za to stromy, nachylony pod kątem 14–24° (ryc. 4, 5, 6). Wszystkie wydmy mają łagodne zbocza zachodnie i strome wschodnie. Wyrażna forma ze stromym i wysokim czołem jest ważnym walorem turystyczno-rekreacyjnym (ryc. 7 – Chrośno, Lućmierz, Dobroń). Znaczne nachylenia stoków należą do jednych z ważniejszych urozmaiceń rzeźby terenu w Polsce niżowej.

Ryc. 4. Elementy klasycznej wydmy parabolicznej. Na ilustracji zaznaczono kierunek wiatru, który był odpowiedzialny za jej ukształtowanie w vistulianie
 Źródło: oprac. własne.

Ryc. 5. Główne typy morfologiczne form wydmywanych w regionie łódzkim. Rycina przedstawia formy w planie, a kolor jaśniejszy oznacza stok dowietrzny, łagodniejszy, natomiast kolor ciemniejszy stok zawietrzny, bardziej stromy.

W – wały wydmywne o urozmaiconym przebiegu i różnej długości, P – wydmy paraboliczne, Z – zespoły wydmywne

Źródło: oprac. własne.

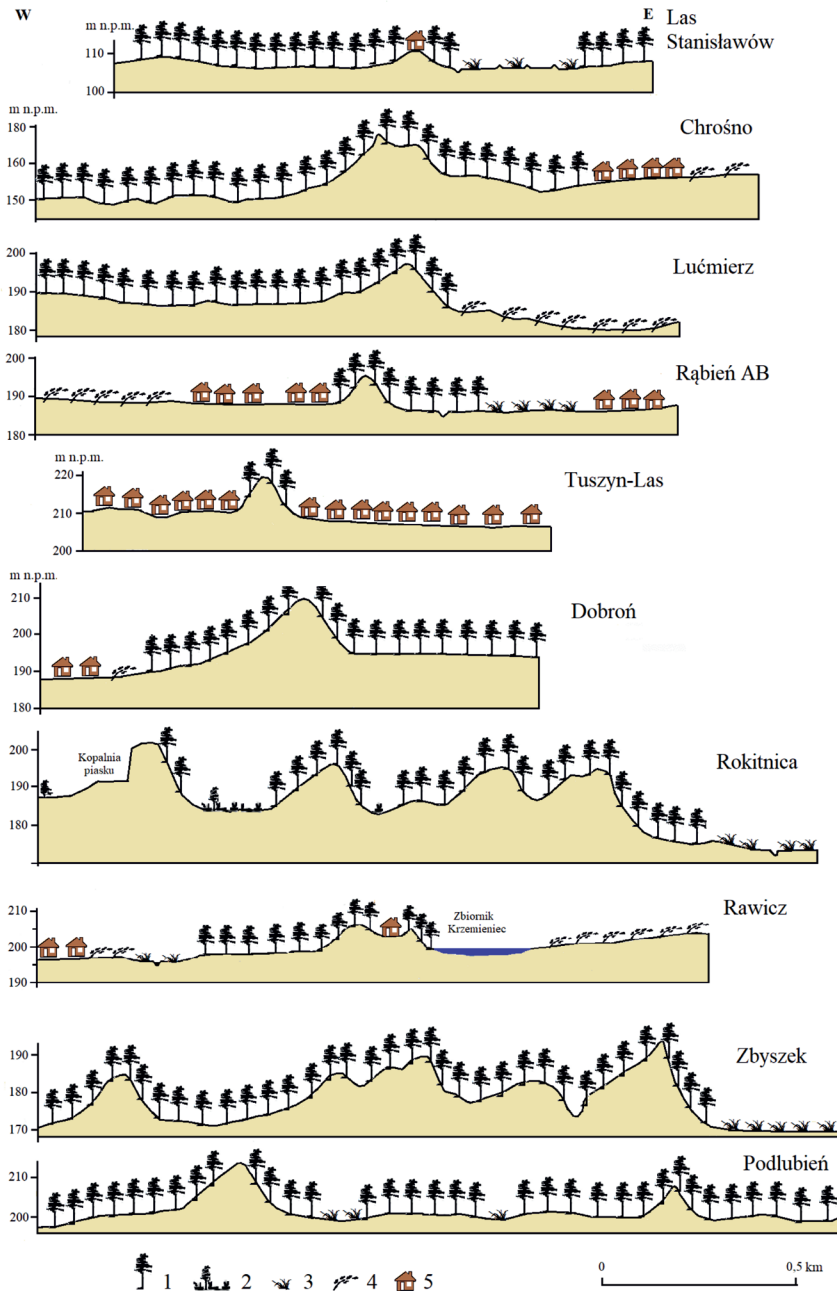

Ryc. 6. Stok zawietrzny wydmy śródlądowej pokryty lasem sosnowym, przykład w Rokitnicy
 fot. S. Kobojeck (2019)

Zwykle pojedyncza wydma paraboliczna sąsiaduje bezpośrednio z owalnym obniżeniem zwanym zagłębieniem deflacyjnym, powstałym na skutek wywiewania piasku, który usypany został w wydnię (ryc. 4). Obniżenia położone są na zachód od głównego łuku wydmorego. W zagłębieniach tych rozwinęły się podmokłości, torfowiska, a nawet okresowe jeziora.

Wydmy występują zwykle grupami, często łącząc się ze sobą. W niektórych okolicach tworzą one całe łańcuchy o przebiegu południkowym lub równoleżnikowym. Długa historia wydym śródlądowych (zwykle ok. 7–10 tys. lat) spowodowała znaczne przekształcenia ich pierwotnego kształtu, dlatego w terenie można obserwować nie tylko pojedyncze klasyczne wydmy o kształcie paraboli, ale także wyciągnięte południkowo wały wydmore powstałe z połączenia kilku wydym, czy równoleżnikowe wały o bardzo urozmaiconych kształtach (ryc. 5). Czasem w jednym większym polu wydmorem w bezpośrednim sąsiedztwie zgromadzone są wszystkie wcześniej wskazane typy.

Do prostszych form należą krótkie wały wydmore z asymetrycznymi stokami i jedną kulminacją w obrębie czoła rzędu 10 m wysokości względnej (ryc. 5, W1). Czasem wał ma nieregularny przebieg z południa na północ z wyraźnie zarysowanym fragmentem dawnej paraboli (ryc. 5, W2). W jeszcze innych przypadkach obserwować można długie, południkowo wyciągnięte wały z wieloma kulminacjami, jednak o niezbyt dużych wysokościach względnych, przeciętnie do 6 m (ryc. 5, W3). Wały o przebiegu południkowym powstały w wyniku połączenia się czołowych części wydym, a ramiona są mniej wyraźne – często rozwiane. Takie formy występują wśród obszarów rolniczych, są obecnie pokryte lasem sosnowym i raczej nie mają większego znaczenia dla turystyki, ale urozmaicają krajobraz. Z kolei długie wały położone w środku rozległego lasu, z sąsiadującymi często podmokłościami, nie sprzyjają turystyce. Spacer grzbietem niskiego wału nie jest zbyt atrakcyjny – czasem turysta nawet nie zauważy kształtu formy wydmorej.

Ryc. 7. Profile hipsometryczne wybranych wydm oraz sposoby obecnego użytkowania terenu. 1 – las, 2 – torfowisko, 3 – łąka, 4 – pole, 5 – zabudowa

Źródło: oprac. własne.

Do wyjątkowo urozmaiconych form należą wały wydymowe o przebiegu równoleżnikowym powstałe z połączenia kilku, w różnym stopniu przekształconych wydym parabolicznych (ryc. 5, Z1–Z3). Forma ta może być efektem połączenia się wyraźnych wydym parabolicznych, przy czym krańce ramion wydmy, będącej na wschodzie, łączą się z wyższymi częściami ramion wydmy występującej na zachód od niej (ryc. 5, Z1). Poszczególne wydmy rozdzielają zagłębienia deflacyjne. Taki układ wydym oraz zmienne nachylenie zboczy zdecydowanie sprzyjają spacerom i wyprawom rowerowym. Trasa wędrowki (z zachodu na wschód) przez pas wydymy jest urozmaicona, ale nie męcząca. Wchodzi się po łagodnym zboczu na grzbiet około 20 m wysokości, a zbiega w dół po stromym zboczu. Wybranie tej samej trasy w kierunku odwrotnym zmusza do pokonania takiej samej wysokości, ale już po zboczu o spadku dochodzącym nierzadko do 25°, co wymaga większego wysiłku. W województwie łódzkim dobrym terenem do takich spacerów są zespoły wydym położone między Teodorami, Rokitnicą i Baryczą oraz na północ od rzeki Pilsy (ryc. 3, ryc. 7 – Rokitnica). Występuje tu duże urozmaicenie rzeźby terenu i roślinności. Sąsiedztwo tych wydym jest zajmowane przez zabudowę rekreacyjną. Mniej atrakcyjne są obszary, gdzie wydmy ułożone równoleżnikowo są znacznie od siebie oddalone, np. w międzyrzeczu Luciąży i Pilicy, np. stanowisko Podlubień (ryc. 3, ryc. 7 – Podlubień).

W niektórych miejscach występuje wyraźny, równoleżnikowo wyciągnięty, potężny wał piaszczysty, z którego wybiegają równolegle do siebie ramiona wydymowe. Taka forma powstała z połączenia południowych ramion kilku parabol (ryc. 5, Z2 i Z3). Układ taki robi wrażenie szeregu parabol wydymowych, przesuwających się z zachodu na wschód, w pewnym momencie zrosniętych ze sobą w jedną całość. Miejscami wały osiągają wysokości względne dochodzące do 20–30 m. Duże nagromadzenie takich wałów towarzyszy dolinie Pilsy, na północny zachód od rzeki. Są tu najwyższe formy eoliczne w terenie badań (ryc. 3, ryc. 7 – Zbyszek).

Dla turystyki i rekreacji najwartościowsze są tereny zwarte z dużym nagromadzeniem różnych form eolicznych: wyraźnych wydym parabolicznych o dużych wysokościach względnych, wałów o różnym układzie ramion, zagłębieniach deflacyjnych oraz sztucznych zbiorników wodnych położonych w bezpośrednim sąsiedztwie wydmy (ryc. 8). Ze względu na obecność zbiornika wodnego umożliwiającego kąpiele i zabawy w wodzie, największe walory turystyczne posiada teren w okolicach Rokitnicy (ryc. 7 – Rokitnica).

Dla wypoczynku ważna jest także **szata roślinna**. Warunki przyrodnicze, w tym przede wszystkim duża masa drobnych piasków kwarcowych (miąższość pokrywy piaskowej od 1 do 20–30 m), zmienny, ale głęboko zalegający poziom wód gruntowych oraz ubogie gleby spowodowały, że wydmy śródlądowe w umiarkowanej strefie klimatycznej porasta las iglasty. Charakter lasu zmienia się w zależności od miąższości piasków eolicznych i głębokości wód gruntowych, czyli na grzbiecie i u podstawy wydmy (Czarnowski 1978). Na grzbiecie wydym

Ryc. 8. Sztuczny zbiornik wody w sąsiedztwie zespołu wydm, przykład w Rokitnicy
fot. S. Kobojeck (2019)

rozwój roślinności zależy tylko od opadów atmosferycznych, ponieważ korzenie rosną w piasku o dużej miąższości i nie zawsze osiągają poziom wód gruntowych, dlatego występuje tu śródlądowy suchy bór zdominowany przez sosnę. Luźny drzewostan, o wysokości do 10 m, tworzy sosna zwyczajna o niskiej bonitacji (IV–V klasa). Warstwa podszycia jest przeważnie bardzo słabo rozwinięta, a składają się na nią głównie podrosty sosny. W ubogim runie występują porosty i miejscami trawy – kostrzewa owcza i śmiałek pogięty, borówka brusznica i wrzos. Niższe części wydm porasta bór sosnowy świeży z mszystym runem. W obniżeniach międzywydmowych, gdzie poziom wód gruntowych odznacza się dużymi wahaniami, dominują lasy sosnowe i roślinność związana z silnym zakwaszeniem podłoża oraz okresowo dużym uwilgotnieniem. W podszyciu występują podrosty kruszyny, zaś w runie trzęślica modra i orlica pospolita (Wozniowa 2009). Tego typu siedliska zajmują nieduże powierzchnie. Nie tylko sama wydma może być atrakcją turystyczną, ale również interesująca flora z wieloma gatunkami chronionymi, szczególnie w podmokłych zagłębieniach deflacyjnych.

Wiele powierzchni leśnych występujących w województwie łódzkim pokrywa się z zasięgiem pól wydmy i wydm (Kobojeck, Kobojeck 2012). Wydmy porośnięte lasem sosnowym, sąsiadujące z urodzajnymi polami lub łąkami tworzą duży kontrast krajobrazowy, co jest ważne ze względów turystycznych. Niezbyt zwarty drzewostan sprzyja wędrówkom i nie ogranicza zwykle mocno widoczności. Walory krajobrazowe są tutaj bardzo ważne. W obszarach rolniczych w północnej części województwa łódzkiego lasy występują zwykle tylko na piaskach wydmy, nawet jeżeli nie zachowała się wyraźna forma wydmy (ryc. 9). To one nadają uroku krajobrazom pradolin, a odcinki te są ważne dla tras rowerowych np. w Łowickim. W dnach pradolin użytkowanych rolniczo lasy zachowały się tylko na wydmach i to one są podstawą mozaikowości krajobrazu.

Ryc. 9. Niski wał wydmy porośnięty lasem sosnowym, urozmaicający krajobraz dna doliny Bzury w okolicach Bochenia
fot. S. Kobojek (2020)

Objęcie obszaru ochroną podnosi jego walory turystyczne, ale same wydmy i porastające je lasy sosnowe nie podlegają ścisłej ochronie, jako mniej wartościowe przyrodniczo. Do głównych form ochrony w województwie łódzkim, w obrębie których występują wydmy śródlądowe i torfowiska międzywymowe należą rozległe powierzchniowo parki krajobrazowe, utworzone ze względu na wartości przyrodniczo-krajobrazowe i historyczno-kulturowe, np. Bolimowski, Sulejowski i Spalski Park Krajobrazowy. Murawy napiaskowe w Bolimowskim Parku Krajobrazowym są ostoją gatunków chronionych i zagrożonych, np. rojnika pospolitego, kocanek piaskowych, chronionych porostów (Czyżewska 2002). Ochroną rezerwatową objęte są natomiast liczne torfowiska w zagłębieniach deflacyjnych, np. Polana Siwica, Strożyska w Bolimowskim PK (Jakubowska-Gabara i in. 2002), Czarny Ług w Sulejowskim PK (Olaczek 2008), a nawet Rąbień w bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi. Z kolei kompleks torfowiskowo-leśny Święte Ługi (ostoja faunistyczna i siedliskowa o powierzchni 134 ha) objęty jest ochroną w ramach użytku ekologicznego (Kurowski i in. 2009). Projektowany jest ponadto rezerwat Dobroń (Mogilna) torfowiskowo-leśny, unikalny w regionie kompleks wydnowo-torfowiskowy ze stanowiskiem roślin chronionych (Kurowski 2015).

Najważniejszym walorem lasów sosnowych na suchym piaszczystym podłożu wydmy są **korzystne lokalne warunki klimatyczne**. Przebywanie w lesie ma zasadniczo korzystny wpływ na zdrowie człowieka. Wydmy porośnięte lasem sosnowym mają własny mikroklimat. Temperatura na wydmy porośniętej lasem jest nieco wyższa niż na mokradłach w niecce deflacyjnej. Z kolei zimą zaciszniej i cieplej jest wśród lasów niż na otwartych powierzchniach łąk. Las kojarzy się z czystym, zdrowym powietrzem. Dodatkowo rośliny wydzielają fitoncydy, czyli mieszaniny lotnych związków organicznych, powstających w czasie przemiany materii roślin (terpeny, olejki aromatyczne i in.). Mają one silne działanie bakteriobójcze, dzięki czemu np. latem w lesie występuje około 200–500 bakterii w 1 m³ powietrza, podczas gdy w miastach – 800–4000 bakterii na 1 m³. Lasy są ujemnie zjonizowane, co wpływa korzystnie na samopoczucie. Najwięcej jonów

ujemnych dostarczają: sosna zwyczajna, brzoza brodawkowata i brzoza omszona, dąb, klon i jarzębina. Bór sosnowy sprzyja uspokojeniu, działa leczniczo na drogi oddechowe, a przebywanie w nim powoduje obniżenie ciśnienia krwi. Natomiast lasy liściaste, np. grądy, wywołują pobudzenie ośrodków nerwowych, wzmacniają aktywność, usuwają zmęczenie oraz podnoszą ciśnienie krwi (Kozuchowski 2005; *Pogoda i klimat...* 2020).

Już w latach międzywojennych XX wieku na miejsca wypoczynkowe wybierano w regionie łódzkim głównie tereny wydmore, pokryte drzewostanem sosnowym ze względu na suchy i zdrowy klimat oraz na ilość światła słonecznego większą niż w lasach liściastych, gdzie panuje półmrok i jest chłodniej (Potęga 1956), podkreślano walory lasów na wydmach w Grotnikach i w Tuszynie Lesie.

Podsumowując można stwierdzić, że wydmy śródlądowe występujące w środkowej Polsce, zbudowane z drobnych piasków i porośnięte lasami sosnowymi mają duże walory turystyczne związane z elementami środowiska przyrodniczego. Przydatność wydm dla turystyki wypoczynkowej określona jest przede wszystkim występowaniem walorów estetycznych krajobrazu oraz sprzyjającymi warunkami bioklimatycznymi. Walory widokowe w obrębie samej zalesionej wydmy są nieco mniejsze, ale wartości dodają występujące w sąsiedztwie wydmy sztuczne zbiorniki wodne i torfowiska. Dodatkową atrakcją jest kontrastowość zalesionej wydmy z otaczającymi polami i łąkami. Duże, jak na tereny równinne, wysokości względne na krótkim odcinku wydmowym, czynią je wyjątkowo przydatnymi do wędrówek pieszych i rowerowych. Bezpośrednie otoczenie wydm jest dobrym miejscem dla lokalizacji budownictwa letniskowego.

2.4. Elementy zagospodarowania wydm śródlądowych dla potrzeb turystycznych

Kolonizacja turystyczna terenów wiejskich w województwie łódzkim zapoczątkowana została w okresie międzywojennym w Grotnikach i miejscowości Tuszyn-Las, gdzie bogaci łódzcy przemysłowcy wznosili swoje wille, jednak największe nasilenie w różnych regionach województwa rozpoczęło się od połowy lat 60. XX wieku (Wiliś, Włodarczyk, Wojciechowska 1999). Obie te wcześniej wymienione miejscowości kształtowane były według modelu Ebenezerza Howarda „miasta-ogrodu”, czy „miasta – ogrodu jutra” (Słodczyk 2012). Osadnictwo turystyczne wiązało się z wydzielaniem działek i budową drugich domów (osadnictwo letniskowe), rozwojem obiektów związanych z wypoczynkiem zbiorowym, głównie ośrodków wypoczynkowych (osadnictwo turystyczno-wypoczynkowe) oraz wytyczaniem ogródków działkowych. Analiza terenów kolonizacji turystycznej przedstawionej w różnych pracach (np. Potęga 1956; Wiliś, Włodarczyk, Wojciechowska 1999) i rozmieszczenia zalesionych wydm śródlądowych pozwala wnioskować o dużym ich znaczeniu w wyborze miejsca pod osadnictwo turystyczne.

Miejsce lokalizacji zabudowy lotniskowej czy ośrodków wypoczynkowych zależy od wielkości powierzchni zajętej przez wydmy, ich wysokości i ogólnie urozmaicenia rzeźby. Należy podkreślić, że wszystkie wydmy w obrębie województwa są pokryte lasem, co jest zgodne z roślinnością potencjalną. Na ryc. 7 przedstawiono profile hipsometryczne wybranych wydm (zawsze w układzie równoleżnikowym), postępując od północy na południe województwa oraz sposoby obecnego użytkowania i zagospodarowania terenu. Na tle całego zestawienia wyraźnie wyróżniają się dwa profile Tuszyn-Las i Rąbień AB, położone w miejscowościach w bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi. W tych przypadkach zalesione wydmy paraboliczne są otoczone przez zabudowę, ale przyczyny tego stanu rzeczy są odmienne.

Na zachód od Tuszyna występuje las sosnowy porastający wydmy o względnej wysokości 10–15 m. Już w latach 1921–1928, wśród lasów powstało Sanatorium Przeciwgruźlicze i osiedle lotniskowe Tuszyn-Las. Do tej pory osiedle od północy, zachodu i południa ograniczają lasy porastające głównie wydmy. W samym środku osiedla położone jest ramię wydmy o szerokości ok. 170 m zajęte przez las-park. Cały teren wokół wydmy, a częściowo najniższe partie stoku są zabudowane (ryc. 7 – Tuszyn-Las). Dawna miejscowość Poddębina, obecnie osiedle w Tuszynie, już od wielu dziesiątków lat jest lotniskiem z licznymi ośrodkami czasowymi. W ostatnich latach utworzono tutaj centrum rehabilitacyjno-opiekuńcze.

Kolejnym przykładem, gdzie wydma położona wśród zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej jest miejscem codziennych spacerów i wycieczek rowerowych jest Rąbień AB, położony na południe od Aleksandrowa Łódzkiego (ryc. 7 – Rąbień AB). Proces suburbanizacji spowodował intensywny rozwój zabudowy mieszkaniowej, która obecnie coraz silniej otacza wydmy, a miejscami zajmuje nawet jej stoki. Zalesiona wydma oraz torfowisko wysokie objęte ochroną rezerwatową są poddawane w tym przypadku bardzo dużej antropopresji.

Na tle wybranych terenów badawczych przedstawionych na ryc. 7 wyróżnia się Las Stanisławów w północnej części województwa łódzkiego, położony wśród obszarów rolniczych. Przez sam środek lasu biegnie z północy na południe długi, ale niezbyt wysoki wał wydmy (ryc. 5, W3), otoczony przez tereny podmokłe. W 1918 roku w północnej części tego wału, czyli na obszarze suchym, został wybudowany dwór nazywany od swojego położenia „Leśnym dworem” (*Dwór Stanisławów* 2020). W latach 60. XX wieku dworek był miejscem kolonii letnich dla łódzkich dzieci, a od lat 70. do chwili obecnej we dworze ma swoją siedzibę Oddział Fizjoterapii i Rehabilitacji Zespołu Opieki Zdrowotnej w Łowiczu.

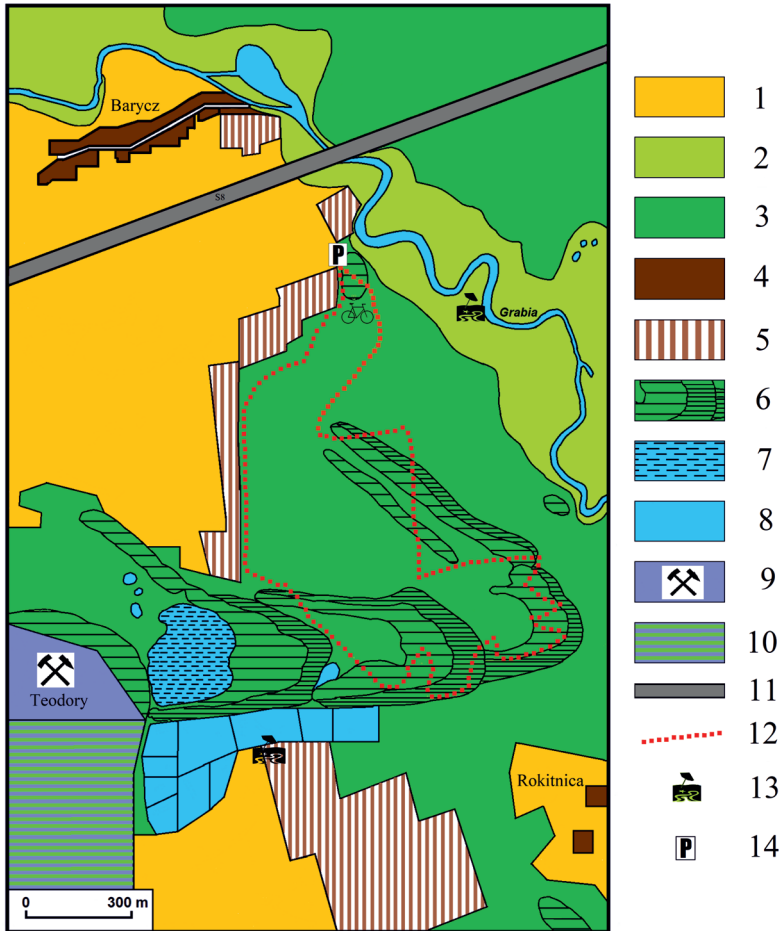
Pozostałe przypadki przedstawione na ryc. 7 związane są już z lasami porastającymi obszary wydmy, służącymi rozwojowi funkcji wypoczynkowo-rekreacyjnej. Na północny zachód od Łodzi znajduje się Las Grotnicki, jeden z większych zwartych kompleksów leśnych na ziemi łódzkiej. Oczywiście przeważa

w nim sosna porastająca wydmy, tylko w miejscach podmokłych pojawiają się osiki i brzozy. Dominują wydmy paraboliczne, ale silnie przekształcone, o wysokościach względnych 5–6 m. Na powierzchni około 500 ha znajdują się bory sosnowe świeże i bory sosnowe z domieszką brzoź, dębów i grabów. Dobre warunki klimatyczne sprzyjały rozwojowi wsi letniskowo-wypoczynkowych. Najważniejszą z nich są Grotniki, które rozwijają się już od 1924 roku. Na wydmach wśród drzew stoją stare domy letniskowe (wille) z okresu międzywojennego. Po II wojnie światowej powstała tu znaczna liczba ośrodków kolonijnych i wczasowych (Banasiak i in. 1988). Poza lasem, na wydmach wypoczynkowi sprzyja także mała rzeka Linda płynąca w malowniczej dolinie oraz stawy na rzece sprzyjające kąpielom. Z końcem lat 80. XX wieku, w związku z przemianami ustrojowymi, zmienił się częściowo charakter Grotnik. Zaczęły one pełnić funkcję „sypialni” dla mieszkańców aglomeracji łódzkiej. Ubyło ośrodków wypoczynkowych (obecnie są tylko trzy), ale przybyło domków letniskowych. Także miejscowości występujące w sąsiedztwie Grotnik, w bezpośrednim otoczeniu wydm pełnią funkcje wypoczynkowe, a w ich obrębie rozmieszczona jest zabudowa mieszkaniowa i letniskowa, np. w Sokolnikach i Rosanowie. Bezpośrednio z Lasem Grotnickim sąsiaduje Las Lućmierski – bór sosnowy w wieku ponad 100 lat z domieszką brzozy i pojedynczych dębów. Profil na ryc. 7 (Lućmierz) przedstawia wydmy wysuniętą najbardziej na wschód z całego pola piaszczystego, a jej czoło dobrze kontrastuje z płaskim terenem na przedpolu zajęтым przez pola uprawne. Miejscami w bliskim sąsiedztwie wydmy występuje zabudowa wiejska i coraz częściej letniskowa (ryc. 7 – Chrośno).

Kolejny duży obszar wydmowy z wysokimi wydmami występuje na południowy zachód od Łodzi. Wieś Dobroń otoczona jest lasami porastającymi wydmy paraboliczne (ryc. 7 – Dobroń). Gmina nazywana jest „zieloną gminą” ze względu na wsie letniskowe, np. Ldzań i Barycz, otoczone lasami sosnowymi na wydmach.

Szczególnie cennym obszarem rekreacyjnym i wypoczynkowym dla mieszkańców Łodzi i Pabianic są okolice miejscowości Teodory i Rokitnica (ryc. 7 – Rokitnica). Występuje tu zespół wydm parabolicznych połączonych ramionami (ryc. 5, Z1), z którymi od południa sąsiaduje sztuczny zbiornik wodny zagospodarowany dla potrzeb sportów wodnych i wędkarstwa (ryc. 8), a wschodnią granicę stanowi malownicza i czysta rzeka Grabia (ryc. 10). Wydmy mają wyraźne, asymetryczne kształty o wysokości względnej 10–20 m. W zachodniej części pola wydmowego prowadzona jest eksploatacja piasków, co pozwala poznać budowę wewnętrzną form. Niestety, miejsce to nie nadaje się na geostanowisko, formę tak popularną w ostatnich latach, ponieważ eksploatacja piasku dobiega końca, a teren poeksploacyjny zostanie zalesiony, jak już miało to miejsce w przypadku innych obszarów powydmych w tym rejonie. Zespół wydmowy otoczony jest od północy i południa działkami letniskowymi. W Baryczy i Rokitnicy jest już więcej działek letniskowych niż zabudowy zagrodowej. Przykładowo w Rokitnicy

Wsi jest 50 zagród i ponad 600 działek letniskowych. Należy podkreślić, że sąsiedztwo wysokiej zalesionej wydmy i sztucznego zbiornika wodnego lub czystej meandrującej rzeki jest najlepszym połączeniem dla potrzeb rekreacyjnych. Zespół wydmy położony między wsiami Teodory, Rokitnica i Barycz należy do ciekawszych przyrodniczo i wyjątkowo atrakcyjnych dla rekreacji i wypoczynku miejsc w okolicach Łodzi (ryc. 3).

Ryc. 10. Zespół wydmy między wsiami Teodory, Rokitnica i Barycz oraz sposób zagospodarowania ich sąsiedztwa

1 – grunty orne, 2 – łąki, 3 – lasy, 4 – zabudowa wsi, 5 – zabudowa letniskowa, 6 – zasięg wydmy śródlądowych, 7 – torfowisko w zagłębieniu deflacyjnym, 8 – sztuczny zbiornik wodny, 9 – kopalnia piasku, 10 – zrehabilitowane tereny pokopalniane, 11 – droga S8, 12 – szlak rowerowy, 13 – plaża, 14 – parking

Źródło: oprac. własne na podstawie inwentaryzacji terenowej, a treść naniesiona została na mapę topograficzną w skali 1:10000

W rejonie górnej Grabi, w gminie Drużbice, na wysoczyźnie zbudowanej z gliny zwałowej występuje także wiele klasycznych, dużych wydm parabolicznych, np. w Wadlewie (Góra Wadlewska) i w okolicach Rawicza (Góra Krzemieniec). Pomędzy pagórkami wydmowymi występują zwykle podmokłe pastwiska lub łąki. Teren ten także jest wykorzystywany do celów rekreacyjnych już od połowy XX wieku. Na ryc. 7 (Rawicz) przedstawiony jest sposób użytkowania i zagospodarowania wydmy zwanej Górą Krzemieniec oraz jej najbliższego otoczenia. Czoło wydmy jest częściowo rozwiane i dosyć szerokie, dlatego dogodnie do posadowienia ośrodka wypoczynkowego. Na wschód od dawnego ośrodka, u podnóża wydmy, wykopano zbiornik wodny, który był kąpieliskiem z piaszczystą plażą. Obecnie jest to staw hodowlany. Całe wzniesienie wydmowe nadal jest pokryte lasem, a zabudowa wsi znajduje się u podnóża północnego fragmentu ramienia wydmy oraz w części zachodniej obszaru już poza zasięgiem zagłębienia deflacyjnego.

Największe pola wydmowe w województwie łódzkim występują w Kotlinie Szczercowskiej, w dorzeczu Widawki i jej dopływu Pilski (np. ryc. 3, 5, Z2 i Z3), a urozmaiconą rzeźbę przedstawia profil Zbyszek (ryc. 7). Jeszcze w latach 60. XX wieku wiele terenów wokół wydm było w użytkowaniu rolniczym, które w latach późniejszych z dużym trudem zostały zalesione. Zwykle zabudowa małych wsi sięga do skraju wału wydmowego. Niektóre z tych wsi były miejscem kolonii letnich dzieci już w latach 60. XX wieku (np. Podlesie, Wola Pszczółceka, na północ od wału opisanego jako Zbyszek na ryc. 7), a obecnie powstają tu liczne domy letniskowe. Największy wał piaszczysty, utworzony przez połączone południowymi ramionami parable, towarzyszy od północnego zachodu dolinie Pilski (ryc. 5, Z3, ryc. 7 – Zbyszek). Powierzchnia ma urozmaiconą rzeźbę terenu z wysokościami względnymi 14–30 m. U podnóża wału występuje kompleks bagien i torfowisk ze śródełsnymi stawami, zwany Święte Ługi. Jest on ostoją ptactwa wodnego i stanowi jedno z najciekawszych pod względem przyrodniczym miejsc Szczercowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu.

Kolejny duży obszar piaszczysty i wydmowy występuje w międzyrzeczu Luciąży i Pilicy, a porośnięty jest lasami Puszczy Nadpilickiej. Jest to teren zajęty przez wydmy o różnych kształtach z przewagą parabolicznych oraz rozdzielające je torfowiska i mokradła (ryc. 7 – Podlubień). Przeważają oczywiście bory sosnowe z porostami i wrzosem na ubogich piaszczystych glebach. Rozległy obszar suchych lasów stwarza znakomite warunki wypoczynkowe, dlatego wokół wydm rozlokowane są wsie letniskowe z ośrodkami kolonijno-wypoczynkowymi, np. Włodzimierzów, Podlubień, Ręczno.

Spała i jej okolice należą do ważnych miejsc wypoczynkowych już od ponad 130 lat. W latach 80. XIX wieku wybudowano w Spałe pałacyk myśliwski dla cara Aleksandra III, a w okresie międzywojennym miejscowość była letnią rezydencją prezydentów Rzeczypospolitej (Olaczek 1972). O ogromnej wartości

wypoczynkowej tego terenu decyduje nie tylko urokliwa dolina Pilicy, ale także Lasy Spalskie częściowo zajmujące wały wydmore. Panującym typem drzewostanu na wysoczyźnie są bory suche i świeże, w dolinie Pilicy lasy liściaste.

2.5. Podsumowanie

Zalesione wydmy śródlądowe w województwie łódzkim posiadają duże walory przyrodnicze dla rozwoju turystyki i wypoczynku. Podkreślić należy przede wszystkim zróżnicowanie rzeźby obszarów wydmych na tle równinnego terenu, rozległe powierzchnie suchych lasów z luźnym drzewostanem oraz sprzyjający wypoczynkowi lokalny klimat w sosnowym lesie. Poza tymi naturalnymi uwarunkowaniami, dodatkowym walorem w niektórych miejscowościach jest obecność w bezpośrednim sąsiedztwie wydmy, sztucznych zbiorników wodnych z piaszczystymi plażami. Te trzy elementy (urozmaicona rzeźba, las sosnowy, sztuczny zbiornik wodny) tworzą wyjątkowo korzystne warunki dla wypoczynku w obszarach równinnych województwa łódzkiego i sprzyjają zabudowie letniskowej. Walory wydmy są przydatne zwykle latem, a rzadziej zimą. Wydmy umożliwiają wypoczynek weekendowy w pobliżu miejsca zamieszkania oraz w czasie letniego urlopu, sprzyjając turystyce nizinnej pieszej i rowerowej.

Już od lat 20. XX wieku domy letniskowe zajmowały głównie piaszczyste, tańsze grunty występujące wokół wydmy i pól wydmych. Szczególnie intensywnie rozwijające się osadnictwo letniskowe w latach 60–70. XX wieku także bazowało na terenach położonych u podnóża wydmy. Tendencja ta zauważalna jest także obecnie – nowe działki letniskowe wytyczane są u podnóża wydmy. W sąsiedztwie wydmy, a częściowo na wydmach, o ile ich morfologia na to pozwalała, powstały ośrodki wypoczynkowe i kolonijne, zwykle jednak w sąsiedztwie rzeki lub sztucznego zbiornika wodnego. Obecnie niektóre wsie, jeszcze niedawno typowo rolnicze, położone u podnóża terenów wydmych o zróżnicowanej rzeźbie, ze względu na charakter nowej zabudowy przekształcają się we wsie letniskowe.

Na podstawie tego wstępnego materiału można wnioskować o dużym znaczeniu wydmy śródlądowych pokrytych lasem sosnowym dla zagospodarowania turystycznego w województwie łódzkim. Aby jednak dokładnie wskazać rolę wydmy śródlądowych dla rozwoju zagospodarowania turystycznego i rozwoju turystyki w regionie łódzkim należy przeprowadzić dalsze badania.

Literatura

- Banasiak A., Jaworski-Maćkowiak C., Maćkowiak T., Majer J., 1988, *Okolice Łodzi. Szlaki turystyczne*, Wydawnictwo PTTK „KRAJ”, Warszawa.
- Bródka S., Macias A., 2010, *Kryteria i metody waloryzacji zasobów przyrodniczych*, [w:] Bródka S. (red.), *Praktyczne aspekty oceny środowiska przyrodniczego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 149–224.

- Chmielewski J.M., 2001, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Czarnowski M.S., 1978, *Zarys ekologii roślin lądowych*, PWN, Warszawa.
- Czyżewska K., 2002, *Roślinność napiaskowa*, [w:] *Bolimowski Park Krajobrazowy. Monografia przyrodnicza*, Regionalne Centrum Edukacji Ekologicznej, Łódź: 38–40.
- Dwór Stanisławów*, 2020, <http://www.kultura.lodz.pl/pl/poi/830> (dostęp: 10.02.2020).
- Dylikowa A., 1967, *Wydm środkowopolskie i ich znaczenie dla stratygrafii schyłkowego plejstocenu*, [w:] Galon R., Dylik J. (red.), *Czwartorzęd Polski*, Warszawa: 353–371.
- Fornal-Pieniak B., Żarska B., 2014, *Metody waloryzacji krajobrazowej na potrzeby turystyki i rekreacji*, „Acta Scientiarum Polonorum. Formatio Cirumiectus”, 13(2): 3–9.
- Galon R., 1958, *Z problematyki wydm śródlądowych w Polsce*, [w:] Galon R. (red.), *Wydm śródlądowe Polski*, PWN, Warszawa: 13–31.
- Gawlik H., 1969, *Wydm w Kotlinie Szczercowskiej*, Instytut Geografii, Polska Akademia Nauk, Prace Geograficzne, 75.
- Jakubowska-Gabara J., Kucharski L., Markowski J., 2002, *Rezerwy przyrody*, [w:] *Bolimowski Park Krajobrazowy. Monografia przyrodnicza*, Regionalne Centrum Edukacji Ekologicznej, Łódź: 89–95.
- Kobendza J., Kobendza R., 1958, *Rozwiewane wydmy Puszczy Kampinoskiej*, [w:] Galon R. (red.), *Wydm śródlądowe Polski*, PWN, Warszawa: 95–170.
- Kobojek E., Kobojek S., 2012, *Środowisko przyrodnicze i zagospodarowanie form eolicznych w gminie Szadek*, „Biuletyn Szadkowski”, 12: 5–25.
- Kossmann O., 1930, *W wydmi aleksandrowskiej*, „Czasopismo Towarzystwa Przyrodniczego Staszica w Łodzi”, 4: 6–11.
- Koster E.A., 1988, *Ancient and modern cold-climate aeolian sand deposition: A review*, „Journal of Quaternary Science”, 3(1): 69–83.
- Kożuchowski K., 2005, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wydawnictwo Kurpisz S.A., Poznań.
- Krajewski K., 1977, *Późnoplejstoceńskie i holocenijskie procesy wydymotwórcze w pradolinie warszawsko-berlińskiej w widłach Warty i Neru*, „Acta Geographica Lodziensia”, 39.
- Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kurowski J.K., 2015, *Ekologia i ochrona roślinności leśnej*, EKO-GRAF Adam Świąć, Łódź.
- Kurowski J.K., Andrzejewski H., Kiedrzyński M., 2009, *Ochrona szaty roślinnej i krajobrazu*, [w:] Kurowski J.K. (red.), *Szata roślinna Polski Środkowej*, Towarzystwo Ochrony Krajobrazu, Wydawnictwo EKO-GRAF, Łódź: 139–163.
- Manikowska B., 1985, *O glebach kopalnych, stratygrafii i litologii wydm Polski środkowej*, „Acta Geographica Lodziensia”, 52.
- Marcinkiewicz A., 1960, *Atlas form i typów rzeźby terenu Polski. Skala 1:25 000*, Zarząd Topograficzny Sztabu Generalnego, Warszawa.
- Nowaczyk B., 2009, *Wydm i niecki deflacyjne w zachodniej części Pradoliny Głogowsko-Baruckiej*, [w:] Dulias R., Pełka-Gościński J., Rahmonov O. (red.), *Ekosystemy piaszczyste i człowiek*, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec: 142–150.

- Olaczek R., 1972, *Trasa turystyczna Łódź – Tomaszów Mazowiecki – Inowlódz – Nowe Miasto n. Pilicą*, [w:] Krzemiński T. (red.), *Województw łódzkie. Przewodnik*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa: 227–250.
- Olaczek R., 2008, *Skarby przyrody i krajobrazu Polski*, MULTICO Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Pogoda i klimat. Różnorodność jedności*, 2020, <https://open.uj.pl/mod/page/view.php?id=66> (dostęp: 20.01.2020).
- Potęga E., 1956, *Lasy turystyczno-wypoczynkowe województwa łódzkiego*, Liga Ochrony Przyrody Okręg Łódzki, Kraków.
- Słodczyk J., 2012, *Historia planowania i budowy miast*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Twardy J., 2008, *Transformacja rzeźby centralnej części Polski Środkowej w warunkach antropopresji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wiluś R., Włodarczyk B., Wojciechowska J., 1999, *Kolonizacja turystyczna terenów wiejskich województwa łódzkiego*, [w:] Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Kłysik K. (red.), *Nauki geograficzne a edukacja społeczeństwa*, t. 2: *Region Łódzki*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, UŁ, Łódź: 96–104.
- Wozniowa B., 2009, *Zróżnicowanie siedlisk i drzewostanów w lasach gminy Szadek*, „Biuletyn Szadkowski”, 9: 119–133.

Historia artykułu

Data wpływu: 30 października 2019

Data akceptacji: 31 grudnia 2019

Anna JANISZEWSKA

STARZENIE SIĘ LUDNOŚCI W POLSKICH MIASTACH

3

Dr hab. Anna Janiszewska, prof. UŁ – *Uniwersytet Łódzki*

Wydział Nauk Geograficznych

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: anna.janiszevska@geo.uni.lodz.pl

ZARYS TREŚCI: Mieszkańcy miast w Polsce stanowią ponad 60% ludności kraju. W systemie osadniczym naszego kraju występuje wykształcona, kilkustopniowa struktura hierarchiczna miast, a stolica kraju odznacza się niewielką, na tle innych krajów europejskich, przewagą nad innymi ośrodkami regionalnymi. Rozmieszczenie miast, zwłaszcza małych i średniej wielkości, jest równomiernie w przestrzeni. Te cechy systemu osadniczego wskazują, że jest to system policentryczny. Obserwowane od kilkadziesiąt lat przemiany demograficzne w Polsce, w tym także starzenie się ludności, dotyczą mieszkańców miast zarówno dużych, średnich, jak i małych. Jednak poziom starzenia się mieszkańców miast różnej wielkości, a także dynamika tego procesu są zróżnicowane przestrzennie. Głównym celem opracowania jest określenie poziomu i dynamiki starzenia się mieszkańców miast małych, średnich oraz dużych w Polsce.

SŁOWA KLUCZOWE: Proces starzenia się, miasta małe, miasta średnie, miasta duże, indeks starości demograficznej, wskaźnik starzenia się demograficznego.

POPULATION AGEING IN POLISH CITIES AND TOWNS

ABSTRACT: The inhabitants of cities and towns constitute more than 60% of the Polish population. The settlement system of Poland has a developed, multi-stage, hierarchical, urban structure, and the capital city has little advantage over other regional centres as compared with other European countries. Cities and towns, especially the latter, are evenly distributed over the area of the country. These features of the settlement system indicate its polycentrism. The demographic changes that have been observed in Poland for several decades, including

population ageing, concern the inhabitants of cities, as well as large and small towns. However, both the level of population ageing in the urban units of varying sizes and the dynamics of this process are spatially diverse. The main purpose of this work is to determine the level and dynamics of population ageing in cities, large towns and small towns in Poland.

KEYWORDS: Ageing process, small towns, large towns, cities, demographic dependency ratio, index of demographic ageing.

3.1. Wprowadzenie

Przemiany demograficzne, z jakimi mamy do czynienia w Polsce od lat 90. ubiegłego wieku, są wypadkową wielu czynników, w tym przeobrażeń opisanych przez koncepcję drugiego przejścia demograficznego (Kotowska 1999; van de Kaa 2002; Lesthaeghe 2010). Są to zmiany dokonujące się w sferze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych, które mają bezpośredni lub pośredni wpływ na pozostałe procesy demograficzne. Zmiany, trwające już od ćwierćwiecza w naszym kraju, rozpoczęły się w miastach, ale obecnie obserwowane są także na terenach wiejskich.

Przed polskimi miastami w zakresie obserwowanych przemian demograficznych stoją dwa szczególnie istotne wyzwania. Pierwszym z nich jest malejąca ogólna liczba ludności miast – w skrajnych przypadkach przyjmująca formę depopulacji i kurczenia się miast, tzw. *shrinking cities* (Haase i in. 2013; Szajewska 2013; Kantor-Pietraga 2014). Zgodnie z opublikowaną w 2014 roku prognozą GUS, do roku 2050 ludność Polski zmniejszy się o około 4,5 miliona mieszkańców, a spadek niemal w całości będzie dotyczył liczby mieszkańców miast. Drugim kluczowym wyzwaniem jest starzenie się społeczeństwa (*Krajowa Polityka Miejska 2023*, 2015; Kurek 1998; Gavrilova, Gavrilov 2009).

Zjawisko starzenia się ludności jest uwarunkowane trzema czynnikami. Zaliczamy do nich zarówno przeszłe, jak i bieżące tendencje w zakresie rodności i umieralności oraz ruchy migracyjne (Preston, Himes, Eggers 1989). Pierwszym czynnikiem jest spowolnienie przyrostu liczby ludzi młodych, które jest wynikiem spadku w poziomie płodności i rodności. Jest to starzenie się ludności od podstawy piramidy wieku. Gwałtowne przyspieszenie wzrostu liczby osób starszych może być także konsekwencją spadku umieralności w starszych grupach wieku i ten typ przemian zwany jest starzeniem się od wierzchołka piramidy (Grundy 1996; Frątczak 2002). Starzenie się ludności od podstawy i wierzchołka piramidy mogą występować także równocześnie. Trzecim demograficznym czynnikiem starzenia się ludności są migracje, których rola wzrasta w układach lokalnych. Jak wynika z badań, migrują głównie ludzie młodzi i obszary napływowe doświadczają odmładzania populacji, natomiast regiony emigracyjne znacznego przyspieszenia procesu starzenia się, prowadzące często do depopulacji. Zahamowanie napływu ludności, związane np. z nasyceciem rynku pracy, może z czasem spowodować

wzrost dynamiki starzenia się obszaru napływowego o niespotykanej wcześniej skali, gdyż osoby napływowe wejdą w wiek poprodukcyjny. Dodatkowym elementem wpływającym na starzenie się populacji ma zwiększające się natężenie migracji osób w starszym wieku. Obszary napływowe o atrakcyjnych walorach krajobrazowych czy klimatycznych stają się docelowym miejscem pobytu ludzi starszych i stąd ich udział w ludności tych obszarów wyraźnie wzrasta (Grundy 1996; King, Warnes, Williams 1998; Avramov, Maskova 2003; Eurostat 2004; Kinsella, Phillips 2005). Znaczenie każdego z tych czynników może być różne w czasie i przestrzeni.

Proces starzenia się ludności w Polsce jest zróżnicowany przestrzennie i jest efektem głębokich przemian demograficznych obserwowanych od stulecia w naszym kraju (Kurek 2008; Wolańska 2013). Od lat 60. ubiegłego wieku zaobserwowano niepokojące tendencje starzenia się ludności na obszarach wiejskich, które były wynikiem m.in. migracji młodych ludzi do miast. Obecnie proces ten znacznie się nasilił, a jego skutki odczuwane są przede wszystkim przez społeczności miejskie.

Celem opracowania jest określenie poziomu starości demograficznej w polskich miastach oraz ocena dynamiki procesu starzenia się populacji. Analizę przeprowadzono dla trzech grup miast pod względem wielkości ich potencjału ludnościowego. Były to miasta małe (do 20 tys. mieszkańców), średnie (20–100 tys. mieszkańców) i duże (powyżej 100 tys. mieszkańców)¹. Zjawisko starzenia, które poddano analizie, rozpatrzono uwzględniając ludność miast określonej kategorii wielkościowej według województw, ale także poszczególne miasta z danej kategorii. Uwzględniono dynamikę zjawiska, porównując poziom starości demograficznej dla dwóch momentów czasowych, tj. roku 1995 i 2017, wykorzystując dostępne informacje zamieszczone na stronie internetowej Głównego Urzędu Statystycznego. W opracowaniu uwzględniono trzy problemy badawcze: 1) zmiany w badanych latach, 2) zmiany w układzie klas wielkościowych, 3) zmiany w układzie regionalnym kraju. Do tak postawionych zadań badawczych dostosowany został układ treści artykułu.

3.2. Metodologia badania

Starzenie się ludności jest analizowane z punktu widzenia różnych dyscyplin naukowych i ich przedmiotów badawczych, a także w różnej skali (jednostka, gospodarstwo domowe, populacja) – por. S. Kurek 2008. Jest to złożony proces przemian charakterystyczny dla wszystkich organizmów żywych, będący naturalnym, schyłkowym etapem cyklu życia (Kijak, Szarota 2013: 12). Starość określana jest jako etap następujący po wieku dojrzałym. Próbuje się wyznaczyć próg starości, określić, w którym momencie się ona zaczyna. I tak wyróżnia się wiek:

¹ Analiza trzech grup wielkościowych miast została podyktowana klasyfikacją stosowaną w naszym kraju przez GUS.

1) metrykalny – informuje, ile osoba ma lat na podstawie danych urzędowych (data urodzenia); za próg starości uznaje się 60. lub 65. rok życia²;

2) biologiczny – starość wyznaczana jest przez procesy degeneracyjne opisywane przez biologię i medycynę;

3) psychiczny – subiektywne odczucie każdego człowieka, to, na ile lat się czuje, jak staro się czuje;

4) społeczny – starość określana jest przez zmianę ról społecznych, np. przejście z roli pracownika do roli emeryta;

5) prawny – w tym wymiarze określa się, w jakim wieku osoba uzyskuje prawo do przejścia na emeryturę i korzystania z różnego rodzaju świadczeń przysługujących seniorom (np. ulgi w przejazdach, zwolnienie z opłat za przejazdy lub abonament radiowo-telewizyjny);

6) ekonomiczny – starość charakteryzowana jest jako przejście z wieku produkcyjnego do postprodukcyjnego, czyli utrata lub możliwość rezygnacji z funkcji wytwarzania dóbr i usług na rynku pracy;

7) socjalny – informuje, kiedy osoba może zacząć korzystać ze świadczeń socjalnych przysługujących osobom starszym (Szarota 2010: 24–44).

Do określenia progu starości wykorzystuje się także przeciętne dalsze trwanie życia – jest to średnia liczba lat, jaką ma jeszcze do przeżycia osoba w wieku x przy założeniu umieralności z okresu, dla którego opracowano tablice trwania życia (Holzer 2003). W tym przypadku zaproponowano, aby próg starości demograficznej wyznaczała dolna granica wieku, która określona jest przez liczbę lat, jakie pozostały jednostce jeszcze do przeżycia (Podogrodzka 2016).

Do analizy poziomu i dynamiki starzenia się ludności wykorzystuje się wiele miar. I tak do oceny stopnia zaawansowania starości demograficznej stosuje się miary oparte na relacji między odsetkiem lub liczbą osób w określonych grupach wieku. Do takich miar należą m.in.: indeks starości, alternatywny indeks starości, wskaźnik starości, współczynnik obciążenia demograficznego, współczynnik obciążenia osobami młodymi, współczynnik obciążenia osobami starszymi, współczynnik wsparcia czy współczynnik wsparcia dla osób najstarszych (Rosset 1959, 1967; Clarke 1965; Kowaleski 2011; Podogrodzka 2016).

W grupie miar określających stopień zaawansowania starości znajdują się także wskaźniki, których konstrukcja opiera się na relacjach między pozostałą liczbą lat do przeżycia oraz liczbą lat już przeżytych. Są to m.in.: potencjalny indeks starości czy potencjalny współczynnik obciążenia osobami starszymi (Sanderson i Scherbov 2005, 2007, za: Abramowska-Kmon 2011). Do innych miar, które opisują rozkład ludności według wieku należy wymienić takie o charakterze syntetycznym, jak mediana, decyle i kwartyle (Podogrodzka 2016). Przegląd miar syntetycznych opisujących całą strukturę wieku należy uzupełnić o współczynnik koncentracji Giniego, (d’Albis, Collard 2013), syntetyczny

² W opracowaniu jako próg starości przyjęto wiek metrykalny (65+).

wskaźnik struktury wieku (Kurek 2001, 2008), miarę asymetrii rozkładu (Cieślak 2004), miarę relatywnej luki starości (Kot, Kurkiewicz 2004), indeks niepodobieństwa (Rowland 1996), metodę podobieństwa struktur (Podogrodzka 2014).

Dynamika procesu starzenia się ludności może być analizowana i mierzona przy wykorzystaniu informacji o relacjach między punktowymi wartościami wymienionych wyżej wskaźników starości demograficznej (Długosz 1997, 1998; Kurek 2008; Kowaleski 2011; Rossa 2012). Jak pisze M. Podogrodzka (2016), rzadziej wyznacza się iloraz średniego rocznego tempa wzrostu liczby ludności w wieku starszym do średniego rocznego tempa wzrostu ludności ogółem (Kondrat 1972; Frątczak 2002) lub agregatowy indeks struktury ludności, jako iloraz umieralności faktycznej i umieralności standardowej w badanej zbiorowości (Wieniecki 1981).

Ważnym zagadnieniem analiz natężenia starości demograficznej oraz jego dynamiki z geograficznego punktu widzenia jest ujęcie przestrzenne tego problemu badawczego. Było ono podejmowane m.in. przez Z. Długosza (1997), S. Kurka (2003, 2008), A. Potrykowską (2003), J. Kowaleskiego (2011), J.T. Kowaleskiego i P. Szukalskiego (2004, 2006), M. Podogrodzką (2014). Analizy te zmierzają do wykrycia pewnych prawidłowości w ujęciu przestrzennym (typologia, regionalizacja), które mają na celu wyodrębnienie takich grup badanych jednostek, które odznaczają się podobnymi własnościami (Podogrodzka 2016).

W opracowaniu do oceny poziomu starzenia wykorzystano wskaźnik starości i indeks starości, zaś do dynamiki tego procesu – wskaźnik starzenia się demograficznego. Wskaźnik starości (W_s) wyraża stosunek liczby osób w wieku 65 lat i więcej do ogólnej liczby ludności,

$$W_s = \frac{L_{65+}}{L} \times 100$$

gdzie:

L_{65+} – liczba ludności w wieku 65 lat i więcej,

L – liczba ludności ogółem.

Na stan zaawansowania starością demograficzną wpływa nie tylko odsetek ludności starszej, ale także udział ludności w młodym wieku (dzieci i młodzież). Indeks starości demograficznej (I_{SD}), zwany czasami także współczynnikiem obciążenia demograficznego, wyraża relację pomiędzy ludnością w wieku 65 lat i więcej a ludnością w wieku 0–14 lat.

$$I_{SD} = \frac{U_{65+}}{U_{0-14}} \times 100$$

gdzie:

U_{65+} – udział ludności w wieku 65 lat i więcej,

U_{0-14} – udział ludności w wieku 0–14 lat.

Wskaźnik starzenia się demograficznego (W_{SD}) bazuje na punktowych różnicach pomiędzy udziałami ludności młodej i starszej (Długosz 1998). Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym starzenie się społeczeństwa jest bardziej dynamiczne. Ujemna wartość W_{SD} świadczy o odmładzaniu się populacji.

$$W_{SD} = [U_{(0-14)t} - U_{(0-14)t+n}] + [U_{(65+)t+n} - U_{(65+)t}]$$

gdzie:

$U_{(0-14)t}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na początku badanego okresu,

$U_{(0-14)t+n}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na końcu badanego okresu,

$U_{(65+)t}$ – udział ludności w wieku 65 lat i więcej na początku badanego okresu,

$U_{(65+)t+n}$ – udział ludności w wieku 65 lat i więcej na końcu badanego okresu.

3.3. Terytorialne zróżnicowanie sieci miast w Polsce

Sieć miast w Polsce ma swoją specyfikę wynikającą z historii, tradycji kulturowych, poziomu rozwoju gospodarczego, zmian społecznych i politycznych. Wykształcony pod wpływem wielu czynników system osadniczy naszego kraju charakteryzuje się policentrycznością. Dzięki temu struktura systemu osadniczego w Polsce jest stosunkowo zrównoważona, co sprawia, że Polska jest zaliczana do grupy krajów o najwyższym w Europie stopniu policentryczności sieci osadniczej (Raport ESPON 1.1.1 2004).

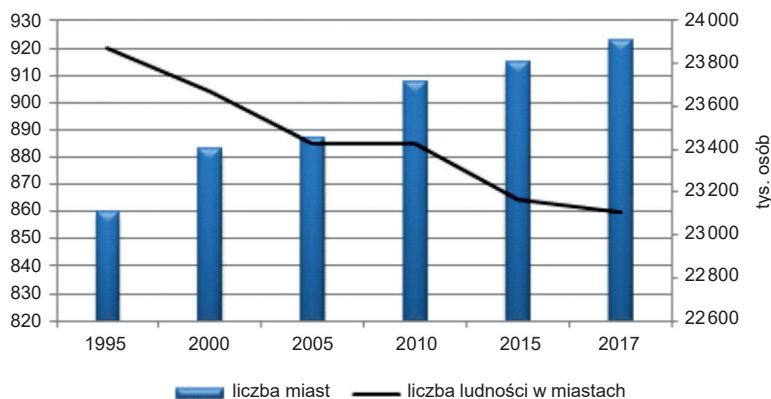
Główne składniki systemu osadniczego kraju stanowią grupy miast lub konurbacji zagregowane według poziomu hierarchicznego oraz kategorii wielkości. Pierwszą grupą są ośrodki o podstawowym znaczeniu dla systemu osadniczego kraju i jego gospodarki: Warszawa, Kraków, Gdańsk-Gdynia, Wrocław, Poznań, Katowice – Aglomeracja Górnośląska, Łódź, Szczecin, Bydgoszcz z Toruniem i Lublin. Miasta te (bez Bydgoszczy, Torunia i Lublina) są zaliczane w opracowaniach przygotowywanych dla celów polityki przestrzennej w skali Unii Europejskiej jako tzw. MEGA, wśród 72 największych ośrodków miejskich UE.

Kolejne grupy miast to pozostałe ośrodki wojewódzkie pełniące, oprócz funkcji regionalnych, szereg funkcji o znaczeniu krajowym: Białystok, Gorzów Wielkopolski, Kielce, Olsztyn, Opole, Rzeszów, Zielona Góra; ośrodki regionalne (nie będące stolicami województw i liczące przeważnie od 100 do 300 tys. mieszkańców): Częstochowa, Radom, Bielsko-Biała, Rybnik, Płock, Elbląg, Wałbrzych, Włocławek, Tarnów, Kalisz z Ostrowem Wlkp., Koszalin, Legnica, Grudziądz, Słupsk oraz ośrodki subregionalne, wśród których wyróżniają się podgrupy stanowiące dawne miasta wojewódzkie oraz ośrodki przemysłowe. Pozostałe ośrodki powiatowe pełnią ważną rolę w zakresie funkcji sektora publicznego na poziomie lokalnym.

Struktura wielkościowa i terytorialna sieci polskich miast jest w dużym stopniu uwarunkowana historycznie, a zmiany administracyjne modyfikują ją powoli,

zgodnie z przebiegiem procesów rozwoju demograficznego i gospodarczego. W 2017 roku prawa miejskie w Polsce miały 923 jednostki osadnicze, w tym 302 gminy miejskie i 621 miast w gminach miejsko-wiejskich, które zajmowały 21 813 km², tj. 7% powierzchni kraju.

Liczba miast w naszym kraju wzrasta, od połowy lat 90. ubiegłego wieku do końca 2017 roku, prawa miejskie zostały przyznane 63 ośrodkom, był to przyrost o blisko 7% (ryc. 1). Zupełnie inną tendencję można odnotować w liczbie ludności miejskiej. W 1995 roku miasta zamieszkiwało blisko 24 mln mieszkańców, w 2017 roku już tylko 23,2 mln.

Ryc. 1. Liczba miast i ludności miejskiej w Polsce w latach 1995–2017

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Najliczniejszą grupę stanowiły najmniejsze ośrodki (zarówno w 1995 i 2017 r.), liczące do 20 tys. mieszkańców – (adekwatnie 629 i 705 miast) – co stanowiło ponad 76% wszystkich miast. Przyrost liczby małych miast to nie tylko wynik przyznania jednostkom praw miejskich (63 jednostki), ale także zmniejszenie się liczby ludności miast średniej wielkości i ich „spadek” z grupy miast średnich do małych (13 jednostek). Grupa małych miast jest zróżnicowana pod względem wielkościowym, największy udział przypada na I klasę tych miast, w których liczba ludności nie przekracza 5 tys. mieszkańców (42,8% w 1995 r. i 48,1% w 2017 r.). Najmniejsze miasta w Polsce (do 2 tys. mieszkańców) stanowią niewielki odsetek wszystkich jednostek miejskich, choć ich udział w grupie małych miast wzrósł z 7% (1995) do 8,4% (2017). Udział pozostałych dwóch klas wielkościowych miast małych, tj. liczących 5–10 tys. i 10–20 tys. był zbliżony do siebie – stanowiły one po około 26% ogółu małych ośrodków miejskich.

Drugą grupę miast pod względem liczebności stanowiły miasta średnie, których było 179 w 2017 roku. Liczba tych miast zmniejszyła się o 10 w stosunku do roku 1995 (był to wynik spadku liczby ludności w 13 miastach poniżej 20 tys.

i zaklasyfikowania ich do miast małych oraz zmniejszenia się liczby mieszkańców w trzech dużych miastach – Grudziądzu, Słupsku i Jastrzębiu Zdroju, które powiększyły grupę miast średnich). Najmniej liczną grupę stanowiły miasta powyżej 100 tys. mieszkańców – 42 w 1995 i 39 w 2017 roku.

Najwięcej miast zlokalizowanych jest na terenie województwa wielkopolskiego (113), dolnośląskiego (91) i mazowieckiego (86). W tych trzech województwach znajduje się blisko $\frac{1}{3}$ miast naszego kraju (tab. 1). Najmniejszą liczbą ośrodków miejskich odznaczają się województwa: świętokrzyskie (33) i opolskie (35). Jak już wyżej zaznaczono, zdecydowaną większość miast w Polsce stanowią małe jednostki, liczące poniżej 20 tys. mieszkańców, w tym 60 miast o liczbie ludności poniżej 2 tys. (najwięcej najmniejszych miast było zarówno w 1995, jak i 2017 r. w województwie wielkopolskim – 12). Z ogólnej liczby 179 miast średnich blisko 53% było zlokalizowanych na obszarze pięciu województw: śląskiego (25), mazowieckiego (22), wielkopolskiego (18), dolnośląskiego (16) i łódzkiego (14). W najbardziej zurbanizowanym województwie śląskim położone jest niemal co trzecie miasto duże.

Struktura wielkościowa miast według województw jest dość istotnie zróżnicowana, choć we wszystkich regionach dominują małe miasta (tab. 1). Aż w 12 województwach udział najmniejszych miast w ogólnej ich liczbie był wyższy od średniej krajowej, tj. wynosił powyżej 76%. Tylko w jednym województwie – śląskim, mniej niż połowę miast stanowiły jednostki, w których liczba mieszkańców nie przekracza 20 tys. Drugą grupę miast pod względem ich liczby stanowią miasta średnie, w województwach śląskim, łódzkim i pomorskim ponad 30% ogółu miast stanowią miasta z liczbą mieszkańców od 20 do 100 tys. mieszkańców. We wszystkich województwach najmniejszy jest udział miast dużych w ogólnej liczbie miast, od 1,8% w województwie wielkopolskim do 16,9% w śląskim.

Nieco inaczej kształtuje się struktura miast, biorąc pod uwagę liczbę zamieszkujących je mieszkańców. Warto także odnotować, że w omawianym okresie (1995–2017) tylko w małych miastach w Polsce odnotowano przyrost liczby mieszkańców (ok. 7%). W pozostałych grupach miast (średnich i dużych) zaobserwowano w tym czasie spadek liczby ludności.

W 2017 roku mieszkańcy dużych miast stanowili 46,8% ogółu ludności miejskiej w kraju. W czterech województwach (mazowieckim, śląskim, kujawsko-pomorskim i małopolskim) ponad połowa ludności miejskiej to mieszkańcy dużych miast. W tej grupie mieszczą się pod względem liczby ludności wszystkie miasta wojewódzkie. Na drugim miejscu w strukturze zaludnienia miast polskich plasują się miasta średniej wielkości, blisko $\frac{1}{3}$ mieszkańców miast zamieszkuje w miastach liczących od 20 do 100 tys. mieszkańców. Największym udziałem ludności mieszkającej w miastach średniej wielkości odznaczały się województwa podkarpackie (50,0%) i łódzkie (40,9%). W małych miastach mieszkał w Pol-

Tabela 1. Liczba miast i ludności miejskiej w miastach w 1995 i 2017 roku według województw

Województwo	Liczba miast						Liczba ludności w miastach (tys.)					
	małych		średnich		dużych		małych		średnich		dużych	
	1995	2017	1995	2017	1995	2017	1995	2017	1995	2017	1995	2017
Dolnośląskie	67	72	18	16	3	3	511,1	521,6	738,9	622,3	889,1	852,5
Kujawsko-pomorskie	41	45	5	4	4	3	302,8	344,5	176,2	223,8	816,8	666,6
Lubelskie	26	37	12	9	1	1	206,9	261,6	468,9	386,9	354,6	339,9
Lubuskie	35	36	5	4	2	2	262,7	270,5	155,1	125,1	241,1	264,1
Łódzkie	25	29	16	14	1	1	193,0	226,2	728,4	636,8	823,2	690,4
Małopolskie	39	48	11	11	2	2	353,8	378,9	399,9	382,0	866,9	877,0
Mazowieckie	59	61	21	22	3	3	507,0	529,5	743,3	834,0	1994,9	2100,0
Opolskie	26	29	7	5	1	1	190,4	207,3	252,7	187,2	130,2	128,1
Podkarpackie	34	41	9	9	1	1	226,3	250,9	475,7	435,7	160,3	189,7
Podlaskie	27	32	7	7	1	1	160,8	168,2	257,4	253,7	278,5	297,3
Pomorskie	28	27	11	13	3	2	236,0	207,4	442,9	566,9	817,2	710,6
Śląskie	28	34	25	25	13	12	231,6	287,5	1210,1	1152,3	2483,3	2056,3
Świętokrzyskie	22	28	5	4	1	1	153,0	170,2	237,2	189,2	213,8	196,8
Warmińsko-mazurskie	35	38	9	9	2	2	283,8	277,0	280,7	275,4	296,5	294,0
Wielkopolskie	87	93	19	18	2	2	518,4	568,4	713,8	694,8	687,9	640,3
Zachodniopomorskie	50	55	9	9	2	2	335,9	335,8	337,8	322,9	529,6	511,6
Polska	629	705	189	179	42	39	4673,5	5005,3	7618,9	7288,9	11584,0	10815,0

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

sce w 2017 roku co piąty mieszkaniec miasta. Najwięcej ludności (powyżej 40%) w jednostkach liczących mniej niż 20 tys. ludności mieszkało w województwach lubuskim i opolskim, a najmniej w śląskim (8,2%).

3.4. Poziom, dynamika i przestrzenne zróżnicowanie starzenia się w polskich miastach

Z punktu widzenia rozwoju gospodarczego kraju kluczową rolę odgrywają ośrodki miejskie. To w nich skupiają się bowiem miejsca pracy, to w nich koncentrują się usługi, zarówno te podstawowe, jak i wyższego rzędu. To w miastach wreszcie wytwarzane są innowacje, które następnie oddziałują na gospodarkę całego kraju. Najważniejsza rola przypada oczywiście metropoliom, których rozwój rozprzestrzenia się na resztę kraju. Jednocześnie jednak, jak podkreśla dokument *Krajowa Polityka Miejska 2023* (2015), rozwój gospodarczy kraju zależy nie tylko od największych ośrodków miejskich, lecz także od potencjału rozwojowego wszystkich ośrodków, również małych. Miasto, nawet to najmniejsze, stanowi również zjawisko kulturowe i nośnik cywilizacji. Zrównoważony rozwój ośrodków miejskich, przekładający się na dobrą kondycję gospodarki całego kraju, powinien skutkować konkurencyjnością Polski na arenie międzynarodowej.

Małe i średnie miasta są szczególnym adresatem *Krajowej Polityki Miejskiej 2023* (2015), ponieważ mają one zwykle wyższą niż duże ośrodki barierę wejścia w nowoczesne działania rozwojowe, która wynika z możliwości finansowych, potencjału instytucjonalnego itd. Dodatkowo, małe i średnie miasta są bardziej narażone na negatywne skutki kryzysu gospodarczego, zmian demograficznych i innych niekorzystnych zjawisk. Z tego punktu widzenia interesujące poznawczo jest rozpoznanie poziomu starości demograficznej miast różnej wielkości oraz tempa starzenia się mieszkańców.

3.4.1. Starzenie się mieszkańców małych miast

Małe miasta w Polsce starzeją się w różnym stopniu, poziom zaawansowania procesu starzenia jest zróżnicowany. W ujęciu regionalnym udział seniorów w małych miastach w 1995 roku był niższy od średniej krajowej (9,6%) w 8 województwach (najniższy w pomorskim – 7,8%, najwyższy w śląskim – 10,7%). Po upływie ponad dwóch dekad, w skali całego kraju wzrósł on o ponad 7 p.p., a najwyższą wartość osiągnął w województwie świętokrzyskim (18,9%) – por. tab. 2.

Wskaźnik starzenia mierzony odsetkiem ludzi starych – w wieku 65 lat i więcej, wyniósł w 1995 roku od 3,2% w Bornym Sulinowie (województwo zachodniopomorskie) do 22,4% w Kleszczelach (województwo podlaskie) – por. ryc. 2. W ponad 50% małych miast (326 ośrodków) udział seniorów w ogólnej liczbie

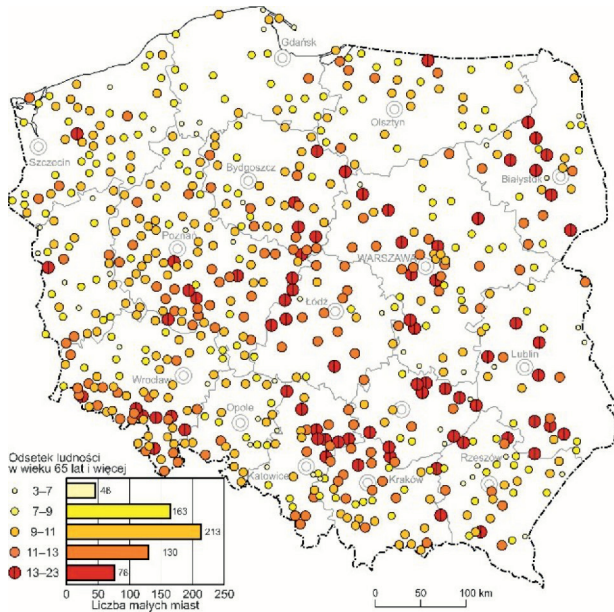
mieszkańców wynosił ponad 10%. W tej grupie tylko 31 miast przekroczyło wartość 15% seniorów i tylko w jednym mieście udział osób starszych był wyższy niż 20% – były to wymieniane już Kleszczele.

Tabela 2. Poziom i dynamika starzenia się mieszkańców małych miast według województw w 1995 i 2017 r.

Województwo	Udział ludności w wieku 65 lat i więcej		I _{SD}						W _{SD} (1995–2017)
	1995	2017	1995	2000	2005	2010	2015	2017	
Dolnośląskie	10,3	18,1	47	64	80	93	121	133	16,2
Kujawsko-pomorskie	9,9	16,9	42	54	73	81	107	117	16,0
Lubelskie	9,4	16,9	39	52	69	84	109	122	18,0
Lubuskie	8,4	16,6	35	49	67	76	103	113	17,5
Łódzkie	10,3	18,1	48	86	89	92	119	129	15,3
Małopolskie	9,9	17,0	42	58	78	87	105	113	15,4
Mazowieckie	10,4	16,9	46	56	70	80	100	108	13,6
Opolskie	8,6	16,3	38	53	80	97	126	138	18,8
Podkarpackie	8,7	16,0	34	46	65	76	100	110	18,6
Podlaskie	9,4	16,2	36	49	68	86	110	119	19,1
Pomorskie	7,8	16,5	31	43	59	70	97	107	18,6
Śląskie	10,7	17,5	50	66	86	99	116	122	13,9
Świętokrzyskie	10,2	18,9	45	59	80	94	132	147	18,5
Warmińsko-mazurskie	9,0	16,4	36	51	69	80	103	113	17,7
Wielkopolskie	10,0	16,0	41	51	64	71	94	102	14,3
Zachodniopomorskie	8,9	17,3	37	53	69	80	110	123	18,1
Polska	9,6	17,0	41	54	73	83	107	117	16,4

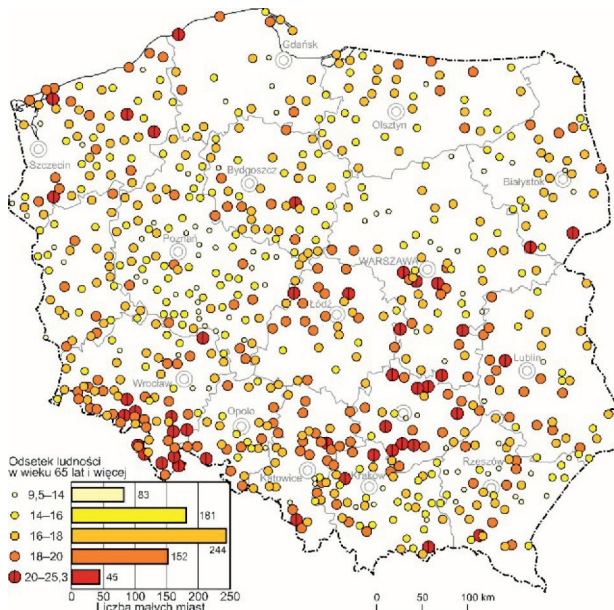
Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Proces starzenia się mieszkańców małych miast od połowy lat 90. sukcesywnie postępuje. Wskazują na to wartości odsetka ludzi w wieku 65 lat i więcej. W 2017 roku najniższy odsetek osób 65+ odnotowała Łęczna (9,5%) w woj. lubelskim, a najwyższy Ciechocinek (25,2%) w woj. kujawsko-pomorskim (ryc. 3). Tylko w dwóch miastach odsetek 65+ był niższy niż 10%, a udziałem powyżej 20% charakteryzowało się aż 45 miast, najwięcej ich było położonych w woj. dolnośląskim (13), świętokrzyskim (8) i mazowieckim (6).

Ryc. 2. Odsetek ludności 65+ w małych miastach w 1995 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Ryc. 3. Odsetek ludności 65+ w małych miastach w 2017 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Analiza porównawcza struktury wieku mieszkańców małych miast w latach 1995–2017 wykazała, że w 12 miastach (według stanu z 1995 r.) udział seniorów w omawianym okresie zmniejszył się (Frampol – woj. lubelskie; Wyśmierzyce, Głinojeck, Brok, Skaryszew – woj. mazowieckie; Suraż, Tykocin, Jedwabne

– woj. podlaskie; Sędziszów, Skalbmierz, Osiek – woj. świętokrzyskie oraz Kozięgłowy – woj. śląskie). Były to bardzo małe jednostki miejskie, z wyjątkiem Sędziszowa, liczące do 5 tys. mieszkańców. Odnotowany spadek odsetka osób starszych w tych miastach był nieznaczny (0,5–1%), tylko w przypadku Wyśmierzyc wyniósł nieco ponad 6 p.p. Miasto to w omawianym okresie odnotowało nieznaczny wzrost liczby ludności (o nieco ponad 20 osób, liczba ludności wzrosła do 907 mieszkańców w 2017 r.), w wyniku zmian przyrostu naturalnego.

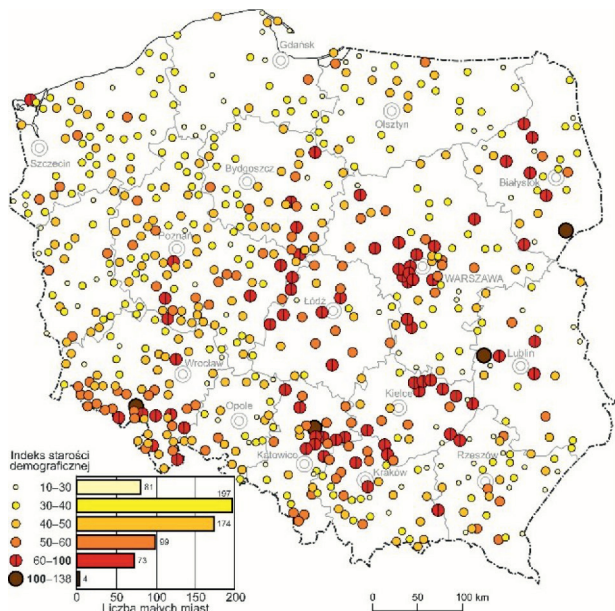
O poziomie starzenia się społeczeństwa małych miast świadczy indeks starości demograficznej, którego wartość (poniżej 100) w połowie lat 90. dla mieszkańców małych miast była świadectwem, jeśli nie młodości demograficznej, to jeszcze korzystnej struktury wieku. W analizowanym okresie wartość wskaźnika sukcesywnie rosła w małych miastach w kraju, a także we wszystkich województwach. W 2017 roku we wszystkich województwach odnotowano przekroczenie wartości 100 wskaźnika I_{SD} , tym samym subpopulacja starszych przewyższyła subpopulację najmłodszej części społeczeństwa małych miast (tab. 2).

Interesującym jest fakt, że w 1995 roku wartość I_{SD} powyżej 100 osiągnęły tylko 4 małe miasta (Szczawno Zdrój, Kazimierz Dolny, Kleszczele, Kozięgłowy) – por. ryc. 4. W 2017 roku takich miast było już 516 (ponad 73% ogółu małych miast). Taka wartość oznacza, że udział ludności starej przekroczył udział dzieci do 14. roku życia, co jest niekorzystnym zjawiskiem m.in. z demograficznego punktu widzenia. Maksymalne wartości, powyżej 200, odnotowano w 8 miastach, były to Działoszyce (243) – woj. świętokrzyskie, Polanica-Zdrój (221), Łądek-Zdrój (209), Szczawno-Zdrój (203), Stronie Śląskie (203) – woj. dolnośląskie, Drohiczyń (207), Kleszczele (202) – woj. podlaskie, Ciechocinek (205) – woj. kujawsko-pomorskie – por. ryc. 5.

Miarą dynamiki procesu starzenia się ludności jest m.in. współczynnik starzenia się ludności (W_{SD}). Im wartość tego wskaźnika jest wyższa, tym starzenie się społeczeństwa jest bardziej dynamiczne, zaś ujemna wartość świadczy o odmładzaniu się populacji (Długosz 1998; Kurek 2008). Najwyższą dynamiką procesu starzenia w latach 1995–2017 wykazały się małe miasta województwa podlaskiego (19,1), najniższą województwa mazowieckiego (13,6) – por. tab. 2.

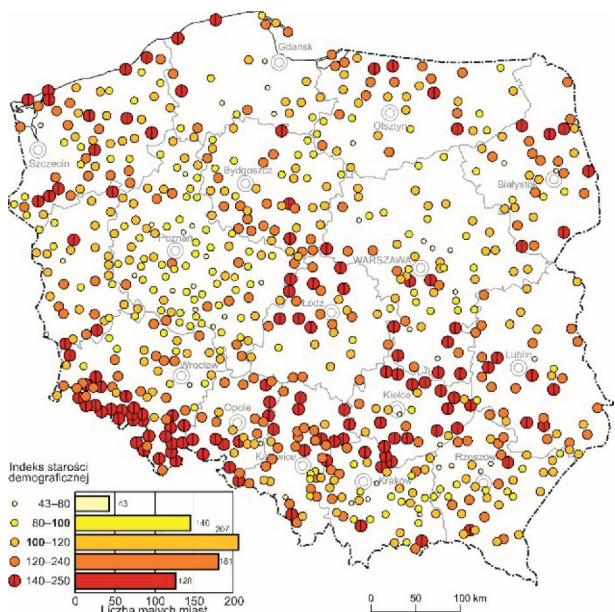
W omawianym okresie tylko w dwóch małych miastach zaobserwowano odmłodzenie się populacji, były to Radzymin i Ząbki (woj. mazowieckie), a wartości współczynnika starzenia się ludności wyniosły adekwatnie -2,7 i -0,8 (ryc. 6). Zmiany struktury wieku ludności Radzymina i Ząbek (leżących w powiecie wołomińskim graniczącym od północnego wschodu z Warszawą) to efekt ruchów migracyjnych. Mieszkańcy Warszawy, którzy decydują się na przeprowadzkę, najczęściej wybierają gminy zlokalizowane w sąsiedztwie. Prawie 88% migrantów w latach 2005–2016 przeprowadziło się do gmin zlokalizowanych na terenie Obszaru Metropolitalnego Warszawy, a ponad 77% mieszczących się w granicach Warszawskiego Obszaru Funkcjonalnego. Migracje do gmin otaczających Warsza-

wę to efekt procesu suburbanizacji. Warszawa z jednej strony przyciąga migrantów, z drugiej stymuluje rozwój gmin położonych w bezpośrednim sąsiedztwie. Mieszkańcy stolicy wyprowadzając się do strefy podmiejskiej nie tracą dostępu do dóbr i usług oferowanych w Warszawie, a jednocześnie poprawiają warunki życia, głównie przez poprawę warunków mieszkaniowych (*Portret migranta... 2017*).

Ryc. 4. Indeks starości demograficznej w małych miastach w 1995 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

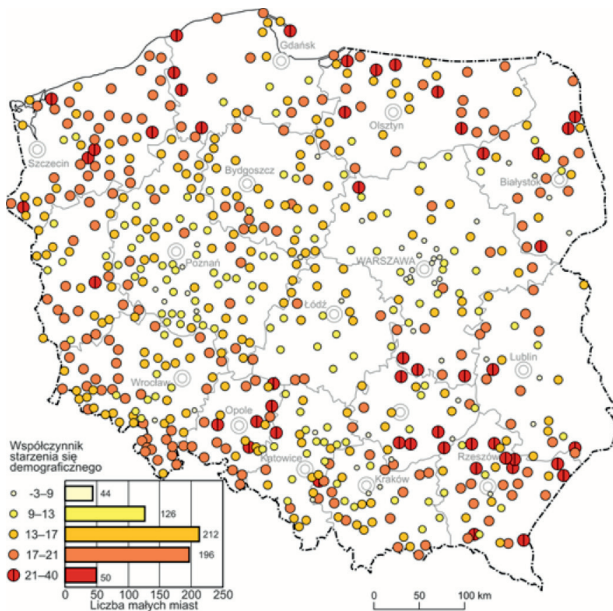

Ryc. 5. Indeks starości demograficznej w małych miastach w 2017 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Z niskimi wartościami W_{SD} spotykamy się także w małych miastach, które są położone w bezpośrednim sąsiedztwie innych dużych aglomeracji miejskich w Polsce – np. Poznań, Kraków (ryc. 6). Wśród małych miast, które wykazały się niską dynamiką starzenia się można znaleźć miasta z wysokim udziałem ludzi starych w ogólnej liczbie mieszkańców i indeksem starości demograficznej powyżej 100 (Kazimierz Dolny, Koziegłowy, Kleszczewo), jak i takimi, w których wartości ww. współczynników są jeszcze relatywnie niskie. W przypadku pierwszych świadczy to o zwolnieniu dynamiki procesu starzenia, który jest już zaawansowany, zaś druga grupa miast wykazuje postępujące starzenie się ludności.

Dynamika starzenia się mieszkańców małych miast jest zróżnicowana, wartość współczynnika starzenia się wyniosła od 1,3 (Koziegłowy – woj. śląskie) do 39,4 (Borne Sulinowo – woj. zachodniopomorskie). W grupie miast, które osiągnęły wartość W_{SD} powyżej 20, znalazło się 80 małych jednostek miejskich (ryc. 6). Najwięcej małych miast (aż 11, co stanowi prawie 1/4 wszystkich małych miast w regionie), które wykazały się dużą dynamiką starzenia się, jest zlokalizowanych w woj. podkarpackim. Podobny odsetek małych miast o dużej dynamice starzenia się występuje w województwach: warmińsko-mazurskim, opolskim i pomorskim.

Ryc. 6. Współczynnik starzenia się demograficznego w małych miastach w latach 1995–2017

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

3.4.2. Starzenie się mieszkańców średnich miast

W miastach średniej wielkości w okresie 1995–2017 odnotowano sukcesywny wzrost liczby i udziału ludności starszej w populacji. W skali kraju odsetek seniorów wzrósł o 9 p.p. (tab. 3), a województwami gdzie ten przyrost był największy były opolskie i świętokrzyskie (powyżej 11 p.p.).

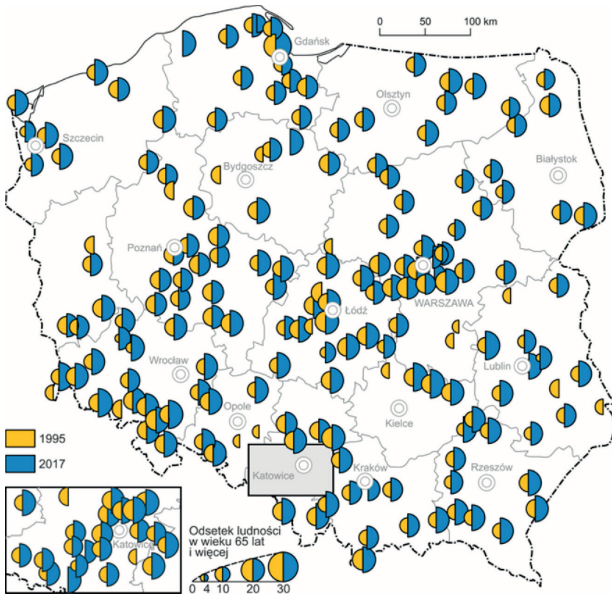
Tabela 3. Poziom i dynamika starzenia się mieszkańców średnich miast według województw w 1995 i 2017 r.

Województwo	Udział ludności w wieku 65 lat i więcej		I _{SD}						W _{SD} (1995–2017)
	1995	2017	1995	2000	2005	2010	2015	2017	
Dolnośląskie	8,8	20,1	42	65	69	104	137	150	18,7
Kujawsko-pomorskie	9,4	17,8	42	57	79	89	116	125	16,7
Lubelskie	7,4	18,1	30	46	68	85	118	131	21,2
Lubuskie	9,5	18,1	41	60	80	86	113	124	16,9
Łódzkie	9,8	18,6	45	63	79	95	121	132	16,4
Małopolskie	9,1	18,2	40	58	81	95	116	123	17,4
Mazowieckie	9,1	16,1	41	57	71	77	90	95	12,4
Opolskie	8,5	20,0	39	61	91	113	147	158	20,5
Podkarpackie	8,1	18,3	33	52	76	93	123	137	21,3
Podlaskie	7,6	15,5	29	43	63	78	100	109	20,2
Pomorskie	9,4	17,1	40	56	76	81	101	109	15,2
Śląskie	9,3	17,9	43	58	83	97	116	124	15,9
Świętokrzyskie	9,9	21,0	46	72	103	122	160	178	20,6
Warmińsko-mazurskie	8,1	16,7	33	49	69	81	105	114	18,2
Wielkopolskie	9,1	17,6	40	54	72	82	108	117	16,3
Zachodniopomorskie	7,8	18,1	35	52	73	85	119	132	19,0
Polska	8,9	17,9	39	56	78	90	114	123	17,1

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Wszystkie miasta odnotowały wzrost odsetka seniorów, dla 45 miast wzrost ten był znaczący i wyniósł powyżej 10 p.p. (ryc. 7). W początkowym okresie analizy 1/3 miast średnich legitymowała się jeszcze relatywnie niskim zaawansowaniem starości demograficznej, bowiem odsetek osób 65+ wynosił od 10 do

17,5% (maksymalna wartość wystąpiła w Sopocie). Najwięcej takich miast było w województwach: łódzkim (8 z 14 ogółem), dolnośląskim (8 z 16 ogółem) i wielkopolskim (8 z 18 ogółem). W 2017 roku wszystkie miasta, z wyjątkiem Redy, odznaczały się już udziałem seniorów powyżej 10%, a 31 z nich (na ogólną liczbę 179) odnotowało odsetek powyżej 20 (najwyższy w Sopocie – 26%).

Ryc. 7. Odsetek ludności 65+ w średnich miastach w 1995 i 2017 r.

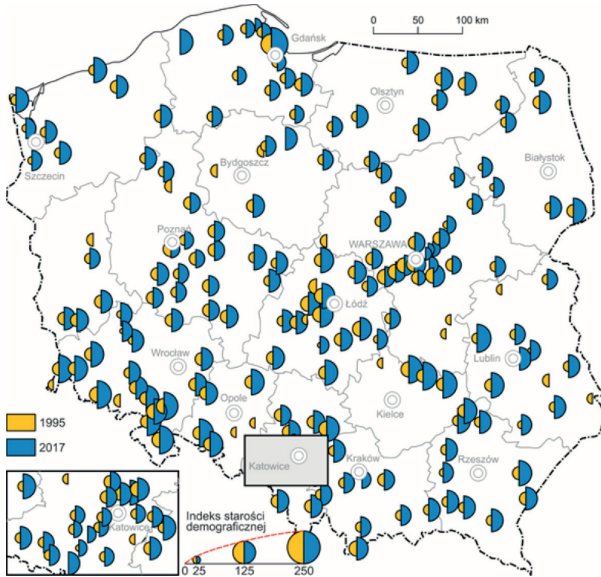
Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

O poziomie starzenia się mieszkańców miast średniej wielkości, czyli miast liczących od 20 do 100 tys. osób świadczy także przemiana struktury wieku polegająca głównie na zwiększeniu się frakcji osób starszych i zmniejszeniu się odsetka dzieci. O ile w 1995 roku wszystkie województwa wykazywały przewagę liczebną najmłodszej części populacji miast średniej wielkości nad najstarszymi, to w 2017 roku tylko w jednym województwie – mazowieckim taka przewaga się utrzymała (I_{SD} wyniósł 95), w pozostałych regionach nastąpił proces starzenia się ludności.

W roku 1995 w miastach średniej wielkości relacje pomiędzy dwoma subpopulacjami – ludźmi starymi i dziećmi były korzystne. Bowiem tylko w Sopocie indeks starości przekroczył wartość 100. W rozpatrywanym okresie, na skutek postępu procesu demograficznego starzenia się populacji, I_{SD} powyżej 100 wystąpiło aż w 146 miastach (ryc. 8). Najwyższą wartość wskaźnika osiągnął Sopot – 245.

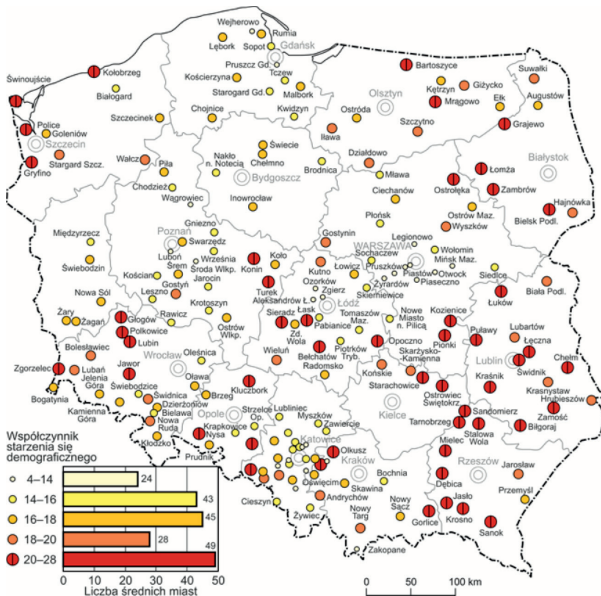
Postęp procesu starzenia się mieszkańców miast średniej wielkości w latach 1995–2017 jest zdecydowany, wszystkie miasta uległy temu procesowi, w żadnym nie odnotowano odmłodzenia się populacji (ryc. 9). Największą dynamiką starzenia się ludności odznaczyli się mieszkańcy miast średnich w województwie

podkarpackim, lubelskim i świętokrzyskim (tab. 3). Wartości wskaźnika starzenia się demograficznego osiągnęły wartość od 4,3 w Łęcznej (woj. lubelskie) do 27,2 w Piasecznie (woj. mazowieckie). Najwyższe tempo starzenia się miast średniej wielkości odnotowano w ponad 25% miast – wartość W_{SD} powyżej 20. Były to miasta województwa podkarpackiego (7 z 9 ogółem), podlaskiego (5 z 7 ogółem), lubelskiego (5 z 9 ogółem) i zachodniopomorskiego (4 z 9 ogółem).

Ryc. 8. Indeks starości demograficznej w średnich miastach w 1995 i 2017 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Ryc. 9. Współczynnik starzenia się demograficznego w średnich miastach w latach 1995–2017

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

3.4.3. Starzenie się mieszkańców dużych miast

Duże miasta, które stanowią najmniej liczną grupę, jednocześnie skupiają największą liczbę ludności miejskiej i z tego punktu widzenia identyfikacja starzenia się mieszkańców w tych ośrodkach jest nie tylko istotna pod względem poznawczym, ale także w kwestii rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Wykorzystane w pracy wskaźniki określające poziom starzenia jednoznacznie wskazały, że proces starzenia się ludności w największych miastach w Polsce jest najbardziej zaawansowany. W dużych miastach w naszym kraju co piąty mieszkaniec jest osobą w wieku 65 lat i więcej, a najwyższym udziałem odznacza się województwo łódzkie – ponad 22% seniorów (tab. 4). W tym przypadku o wysokim

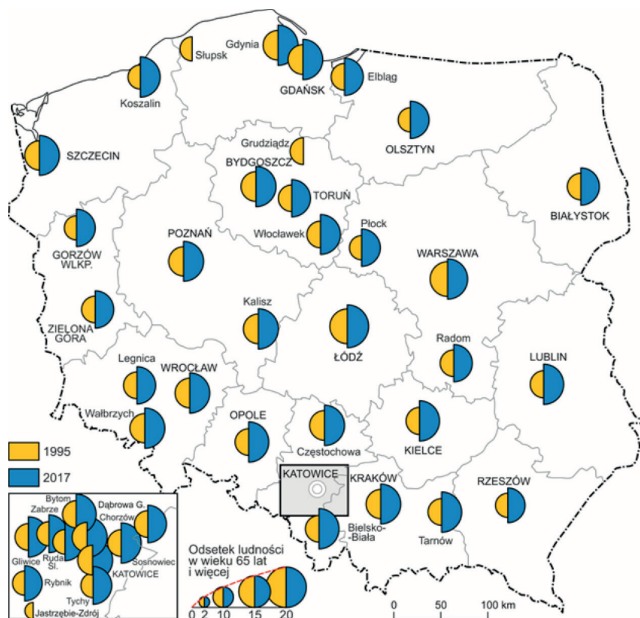
Tabela 4. Poziom i dynamika starzenia się mieszkańców dużych miast według województw w 1995 i 2017 r.

Województwo	Udział ludności w wieku 65 lat i więcej		I _{SD}						W _{SD} (1995–2017)
	1995	2017	1995	2000	2005	2010	2015	2017	
Dolnośląskie	11,9	19,6	66	96	85	125	138	142	12,0
Kujawsko-pomorskie	10,3	19,5	50	71	94	107	135	144	16,2
Lubelskie	10,1	19,0	51	71	95	108	127	133	14,3
Lubuskie	8,8	18,2	42	66	90	98	115	123	15,4
Łódzkie	15,2	22,3	96	125	146	148	171	178	10,5
Małopolskie	11,7	19,3	63	88	112	122	135	137	12,1
Mazowieckie	13,7	19,6	80	111	132	126	128	128	7,8
Opolskie	9,1	19,8	47	74	105	121	145	148	16,7
Podkarpackie	8,4	16,2	38	61	86	92	103	106	14,8
Podlaskie	9,4	16,7	43	62	85	97	110	113	14,5
Pomorskie	11,0	20,0	57	82	108	117	135	139	13,8
Śląskie	9,7	19,2	48	72	100	114	134	141	16,3
Świętokrzyskie	9,0	20,4	44	70	102	115	142	152	18,5
Warmińsko-mazurskie	9,1	17,6	43	63	83	92	116	125	15,7
Wielkopolskie	12,2	19,9	66	89	112	114	135	139	11,9
Zachodniopomorskie	10,5	20,0	57	85	110	116	140	148	14,5
Polska	11,4	19,5	60	86	104	116	133	138	13,0

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

wskaźniku decyduje miasto Łódź, jedyne duże miasto w regionie. Jest to miasto, w którym proces starzenia się ludności to wynik w głównej mierze ubytku naturalnego (od połowy lat 80.) i ujemnego salda migracji (od połowy lat 90.) – A. Janiszewska, K. Dmochowska-Dudek (2017).

Postępujące zaawansowanie procesu starzenia się mieszkańców dużych miast jest widoczne m.in. we wzroście udziału seniorów. Od 1995 roku wszystkie miasta odnotowały wyższy udział ludności w wieku 65+, wzrost powyżej 10 p.p. wystąpił w Koszalinie, Kielcach, Płocku, Opolu, Tarnowie, Sosnowcu, Włocławku i Gliwicach (ryc. 10). Zwiększający się udział ludzi starych w dużych miastach postępował jednocześnie ze zmniejszaniem się najmłodszej części populacji, co w konsekwencji doprowadziło do przewagi liczebnej subpopulacji seniorów nad dziećmi i młodzieżą. Wartości indeksu starości demograficznej w układzie regionalnym dla ludności miast dużych w 2017 roku potwierdzają tę przewagę – dla wszystkich województw wystąpiły wartości powyżej 100. Jeszcze w 1995 roku wszystkie miasta (42 ośrodki) miały I_{SD} poniżej 100, choć Łódź była już blisko tej granicy (95,7), to w 2017 roku (39 miast) wszystkie przekroczyły tę wartość. Maksimum I_{SD} odnotowała Łódź – 178,4 (ryc. 11).

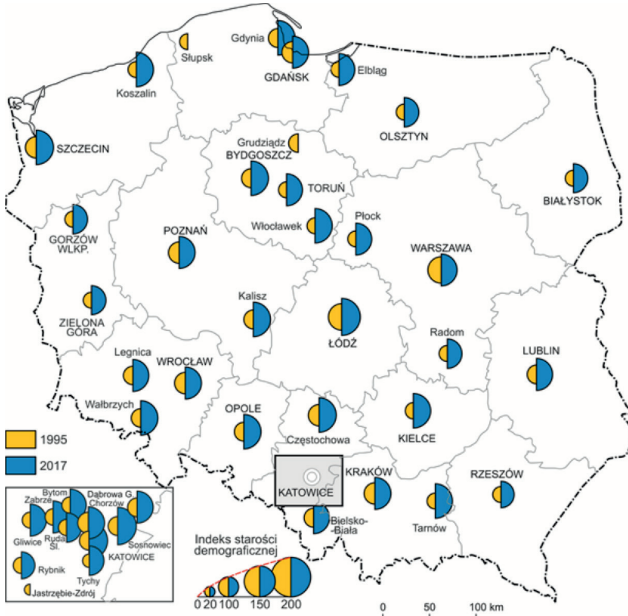

Ryc. 10. Odsetek ludności 65+ w dużych miastach w 1995 i 2017 r.

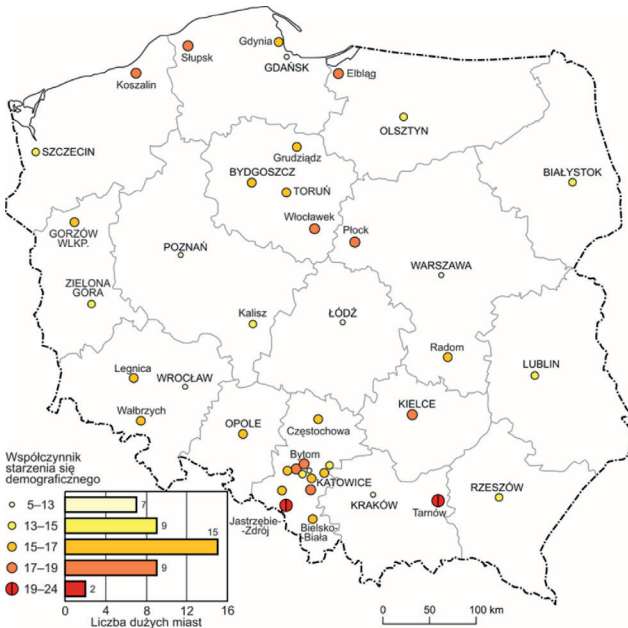
Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Tempo starzenia się dużych miast jest bardzo zróżnicowane regionalnie. Najniższa dynamika starzenia od lat 90. obejmuje duże miasta województwa mazowieckiego ($W_{SD} = 7,8$), z największą spotykamy się w województwie świętokrzyskim ($W_{SD} = 18,5$). W przypadku poszczególnych miast, największy

postęp procesu starzenia wystąpił w Tarnowie, Kielcach, Włocławku i Sosnowcu (W_{SD} pow. 18). Zdecydowanie najmniejszym tempem starzenia się ludności wykazała się Warszawa – wskaźnik wyniósł 5,7 (ryc. 12).

Ryc. 11. Indeks starości demograficznej w dużych miastach w 1995 i 2017 r.
Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Ryc. 12. Współczynnik starzenia się demograficznego w dużych miastach w latach 1995–2017
Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

3.5. Podsumowanie

Dla aktualnego i perspektywicznego rozwoju społeczno-gospodarczego, a także i demograficznego ważne znaczenie ma nie tylko dynamika liczby ludności, zmiany w jej strukturze według płci, lecz także zmiany w strukturze według wieku. Szczególnie istotne są wzajemne relacje liczebne między populacją dzieci i młodzieży, zbiorowością ludzi dorosłych i ludnością w starszym wieku. Z relacji tych wynikają bowiem ważne – bieżące i przyszłe – zadania dla wielu dziedzin życia społeczeństwa.

Rola miast w różnych aspektach życia społeczno-gospodarczego nie wynika tylko z ich potencjału ludnościowego, choć ten jest znaczący, ponieważ w miastach mieszka powyżej 60% ludności kraju. Współcześnie w wielu miastach w naszym kraju w wyniku przemian demograficznych (pierwszego i drugiego przejścia demograficznego) pojawiły się bardzo niekorzystne przeobrażenia, których konsekwencją są depopulacja i starzenie się ludności. Mogą one stanowić zagrożenie dla dalszego rozwoju miast.

Proces starzenia się polskich miast pogłębia się, choć jest on bardzo zróżnicowany. Najbardziej zaawansowane w procesie starzenia się są największe miasta w Polsce – powyżej 100 tys. mieszkańców. Wskazują na to największe wartości zarówno odsetka ludzi starych, jak i indeksu starości demograficznej. Zaawansowanie starości demograficznej w miastach jest zróżnicowane terytorialnie. Obecnie najwyższe obserwowane jest w dużych miastach województw łódzkiego i świętokrzyskiego. Także i w przypadku dynamiki starzenia się polskich miast można zaobserwować dysproporcje pomiędzy grupami wielkościami miast. Obecnie największą dynamikę starzenia się populacji wykazują miasta średniej wielkości (szczególnie w województwie podkarpackim, lubelskim i świętokrzyskim), nieco mniejsza jest ona w przypadku małych miast. Natomiast duże miasta osiągnęły już wysoki poziom starości i tempo tego procesu nieco osłabło.

Struktura ludności według wieku w danym kraju nie jest stała, zmienia się w czasie i jest zróżnicowana w przestrzeni. Przeprowadzona w opracowaniu analiza procesu starzenia się ludności w miastach polskich w okresie zmian systemowych potwierdziła zmienność tego procesu w czasie i przestrzeni.

Literatura

- Abramowska-Kmon A., 2011, *O nowych miarach zaawansowania procesu starzenia się ludności*, „Studia Demograficzne”, 1(159): 3–33.
- Avramov D., Maskova M., 2003, *Active ageing in Europe*, „Population Studies”, 41(1): 1–152, Council of Europe Publishing.
- d’Albis H., Collard F., 2013, *Age groups and the measure of population aging*, „Demographic Research”, 29: 617–640.

- Cieślak M., 2004, *Pomiar procesu starzenia się ludności*, „Studia Demograficzne”, 2(146): 3–16.
- Clarke J.I., 1965, *Population geography*, Pergamon Press, Oxford.
- Długosz Z., 1997, *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*, „Czasopismo Geograficzne”, 68(2): 227–232.
- Długosz Z., 1998, *Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym*, „Wiadomości Statystyczne”, 3: 15–25.
- Eurostat 2004, *Ageing Population*, [w:] *Regions: Statistical Yearbook 2004*, European Communities.
- Frątczak E., 2002, *Proces starzenia się ludności Polski*, „Studia Demograficzne”, 2(142): 3–28.
- Gavrilova N.S., Gavrilov L.A., 2009, *Rapidly Ageing Populations: Russia/Eastern Europe*, [w:] Uhlenberg P. (red.), *International Handbook of Population Aging*, „International Handbooks of Population”, 1: 113–131, Springer.
- Grundy E., 1996, *Population ageing in Europe*, [w:] Coleman D. (red.), *Europe's population in the 1990s*, Oxford University Press, New York.
- Haase A., Bernt M., Grossmann K., Mykhnenko V., Rink D., 2013, *Varieties of shrinkage in European cities*, „European Urban and Regional Studies”. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0969776413481985>
- Holzer J.Z., 2003, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Janiszewska A, Dmochowska-Dudek K., 2017, *Zróżnicowanie przestrzenne starzenia się w Łodzi*, [w:] Pielesiak I. (red.), *Starzenie się w środowisku miejskim. Ageing in Urban environment*, „Space–Society–Economy”, 20: 9–22.
- Kaa D.J. van de, 2002, *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*, Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29.01.2002, https://www.researchgate.net/publication/253714045_The_Idea_of_a_Second_Demographic_Transition_in_Industrialized_Countries (dostęp: 10.10.2018).
- Kantor-Pietraga I., 2014, *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kijak R.J., Szarota Z., 2013, *Starość. Między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- King R., Warnes A.M., Williams A., 1998, *International retirement migration in Europe*, „International Journal of Population Geography”, 4(2): 91–111.
- Kinsella K., Phillips D.R., 2005, *Global Aging: The Challenge of Success*, „Population Bulletin”, 60(1): 2–44.
- Kondrat W., 1972, *Zmiany w strukturze ludności według płci i wieku w latach 1950, 1960, 1970*, „Studia i Prace Statystyczne”, 40: 24–34.
- Kot S.M., Kurkiewicz J., 2004, *The new measures of the population ageing*, „Studia Demograficzne”, 2(146): 17–29.
- Kotowska I.E., 1999, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, [w:] Kotowska I. (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, „Monografie i Opracowania”, 461, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa.

- Kowaleski J., 2011, *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski. Przyczyny, Etapy, Następstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kowaleski J.T., Szukalski P. (red.), 2004, *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kowaleski J.T., Szukalski P. (red.), 2006, *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kurek S., 1998, *Zróżnicowanie przestrzenne procesu starzenia się ludności Europy w latach 1960–1996 w świetle wybranych mierników*, „Czasopismo Geograficzne”, 69(3–4): 261–274.
- Kurek S., 2001, *Wybrane metody i kierunki badania starzenia się ludności w świetle literatury problemu*, „Studia Demograficzne”, 1(139): 97–113.
- Kurek S. 2003, *The spatial distribution of population ageing in Poland in the years 1988–2001*, „Bulletin of Geography”, 2: 65–76, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Lesthaeghe R., 2010, *The unfolding story of the second demographic transition*, Research report 10–969, January 2010, Population Studies Center, University of Michigan, Institute for Social Research, <https://www.psc.isr.umich.edu/pubs/abs/6089> (dostęp: 17.11.2018).
- Mazowiecki Ośrodek Badań Regionalnych, 2017, *Portret Migranta. Migracje w m.st. Warszawie w latach 2005–2016*, Warszawa, <http://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/ludnosc/portret-migranta-migracje-w-m-st-warszawie-w-latach-2005-2016,8,1.html> (dostęp: 17.11.2018).
- Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, 2015, *Krajowa Polityka Miejska 2023*, Warszawa, <http://www.mir.gov.pl/miasta> (dostęp: 17.11.2018).
- Podogrodzka M., 2014, *Przestrzenne zróżnicowanie ludności według wieku w Polsce w 1991–2010*, [w:] Rączaszek A., Koczur W. (red.), *Polityka społeczna wobec przemian demograficznych*, „Studia Ekonomiczne UE w Katowicach”, 167: 62–76.
- Podogrodzka M., 2016, *Przestrzenna konwergencja indeksu starości w Polsce*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica”, 4(324): 51–65.
- Potrykowska A., 2003, *Przestrzenne zróżnicowanie procesu starzenia się ludności i migracji osób w starszym wieku w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 1: 41–59.
- Preston S.H., Himes C., Eggers M., 1989, *Demographic Conditions Responsible for Population Ageing*, „Demography”, 26(4): 691–704.
- Raport Espon 1.1.1, 2004, *Potentials for polycentric development in Europe*, <https://www.espon.eu/programme/projects/espon-2006/thematic-projects/urban-areas-nodes-polycentric-development> (dostęp: 17.11.2018).
- Rossa A. (red), 2012, *Wprowadzenie do gerontometrii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa.
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

- Rowland D.T., 1996, *Population momentum as a measure of aging*, „European Journal of Population”, 12: 41–61.
- Sanderson W., Scherbov S., 2005, *Average remaining lifetimes can increase as human populations age*, „Nature”, 435: 811–813.
- Sanderson W., Scherbov S., 2007, *A new perspective on population ageing*, „Demographic Research”, 16(2): 27–58.
- Szajewska N., 2013, *Modele kurczących się miast – wnioski do badań*, [w:] *Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)*, Kancelaria Senatu, Warszawa: 160–175.
- Szarota Z., 2010, *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Wieniecki I.G., 1981, *Starzenie się ludności i metody statystyczne jego pomiaru*, [w:] *Metody statystyczne w demografii*, PWN, Warszawa: 76–90.
- Wolańska W., 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski w latach 1995–2035*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica”, 291: 249–263.

Historia artykułu

Data wpływu: 30 października 2019

Data akceptacji: 31 grudnia 2019

